

С(Алт.)
К-908.

Дөр Устунин пролетарийлары бириклэгэр!

С. Я. Кумандин.

КЫЗЫЛ ЖЫЛДЫС

(КРАСНАЯ ЗВЕЗДА)

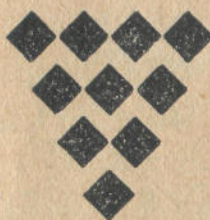

Ойрот Областын Литколегиязы чырган. Улуну 1928 жыл.

С. Я. Кумандин.

КЫЗЫЛ ЈЫЛДЫС

(Красная звезда).

КЫЗЫЛ ЖЫЛДЫС.

Анчылар.

Аба жыштын ичиндэ, база тапту жаан, Кара—Көпши дэп өзөк бар. Кара—Көпшинин ичи бастра, кара жыш бүткэн јэр эди. Онын ичиндэ нэ агаш јок дэп айдар; мош тэгэн, чиби, онон-до башка алтайдын нэлэ жүзүн агажы ончо бар.

Кара—Көпшинин ол-јаны бийк туулу, бажы тайкалу јэр болуп бүткэн, алтай эди. Тайка јэргэ база ан-сан дэп нэмэ жүрәрдән башка, өскө тынду нэмэ нэ жүрәр! Тайка јердэ јурт бар эмес, кузук-ла ан тужунда-ла, улус жыш-ла тайка јерге чубажадылар. Алтайдын шулмус анчы уулары, кыш өткөнчө, чаналу андап, јөөжөни база таап-ок јадылар. Тайкада омордын билбәс јери јок. Канча-канча түшкән айры өзөктөр, ончо атту; өзөктөрдин ады јолын база анчы-ла кузукчылар адабай, туура кижи оны кайдан көрүп адап бәрәтән эди.

Кара—Көпшигә тоозы јок өзөк түшкән; Бәлги, Буучак, Кылай, Кызыл-таш, Чуй эки Коңыр-ат, Таралак, Уул, Бай-ойык, онон-до башка өзөктөрдү тоолоргодо болбос. Бу өзөктөр ончо кузуктаар, андаар жыш болуп јат.

Кара-Көпшинин ичиндэ, Бәш-әлбәк дэп жаан ак бар. Онын сыны он чыкарым, тууразы база бир үч—төрт чакырым крәлү бар болор. Бәш—әлбәктин агына, озо ко-јойымдар, алмырын тургузып, албатынын алгана кузугын чоготон эди. Эмди кайда ондый болзын! Кижитән ко-јойымдар јок болды, омордын тургускан алмарлары үрә-лип чачылып калды; чийрийри чирип, чийрибәзи өрткө күйди.

Орто кыш болор-бо болбос-по, јә ол-ло крәдә, Бәш-әлбәкә чаналу, үч јаш алтай уулдар андап кәлдиләр. Јәр баштап жүргән јааны, 23 јакту, Кака дэп уул болгон; оны эчий, 19 јашту Айбу дэп уул болды, эң кичүү, 17 јашту Сану болды. Улдар Кара—Көпшини кәчәлә, акты өрө базып ийдиләр. Актын бажына јәдәлә, жыштын јака-зына кәлдиләр. Сану айтты:

— Бат-таа, жыш жэргэ мындый жараш ак јэр бүдэтэн ок эмтир!

Кака айтты:

— Жыжыгнын Бэш-элбэк дэп, атту-чулу агы бу ийнэ! Көрбөгөн алтайынды карын эмди көрүп ал. Озо мэн јэти јаштуда, аајам-ла боо кэлип јүргэн эдибис, онын кийндэ база бир андаар дэп кэлэлэ, куру јанган эдибис. Бу жыл, кузук бүткэн јэр болгон эди, тыйын бар дэп бодойдым, тыйын јок болзо, алба бэди, өскөдө јэргэ сала бэрбэй, бистин аттарыбыс арыыр эмэс.

Айбу айтты:

— Андый-да болзо, бир јэргэ оду чагыш, эки-үч күн базып көрбөгөндө, кижинин андаган тоозы кайда болор!

Кака айтты:

— Кэлгэн соондо, база тэгин јадар дэп санайзын ба! Ары бэри базып тынду нэмэнин изин кэспэй киж. Ол турган койу мөштөр јаар барып, ондо оду чаап көрөр, ак јердин жыбаарынан ырап, ыжык јэргэ одуланбай кайткан эдибис.

Удаан јок, уулдар койу мөштөргө јэттилэр. Чаналарарын, јүктэнчиктерин чэчип, мөштин будактарына илдилэр. Барык мөштин төзиндэ кар бар эмэс, карын кургак јымжак јэргэ оду чаптылар. От салып, курсак азып ажандылар.

Айбу айтты:

— Күн чала јабызай бэрди ошкош, бу күнчэ андап базар эмэс, одун-садын јууп алып түнди өткүрэлэ, эртэн бос таң-ла базып көрөр ийнэ!

Кака айтты:

Кышкы күн удазынба, анча мынча болуп турала, ойто ажа бэрбэй. Күн јайгы ордына ойто јанарга, арайла јеткэлэк болор. Кышкы Куран айда, ай јанырза күн ойто баратан эди. Айдын эмдээ бир тогузы бар болор, байа көрүнүп турган эди.

Сану сурады:

— Бу Кара-Көпши дэп суу, кайдар агып түшкэн болотон? База јаан-да өзөк ошкош киж көргөндө.

Кака айтты:

Кара-Көпшинин суу Ыймэнгэ барып табыжала, онон ары Ыөнгэ түшкэн тэжэт. Киж онор јүргэн эмэс, кайдан билэр оны. Алтай база элбэк јэр эмэй, онын учы бажына јүрүп билэргэ база кэрэк-лэ. Ыгкөн јай бистин јердэ јэр кэзип турган землемер, јердин планын остолго јайып көргөндөрин, сэн канайып ајаарбадын! Ол планда Алтайдын јерин бастра чийлтир. Кандый-ла сууларды, өзөктөрдү, јурт јерләрди, туларды, агашту акту јерләрди, ончозын

планга салыптыр. Кижн көргөндө, база ајыкту нэмэ. Бис алтай улус, бойыбыстың јэрибисти јакши билбэй турганыкта, бичикчи үүрэнгэн улус јәрдин ончозы кэмјип, пландап салбазыма. Бичик тэгэн нэмэ, база ајыкту учурлу нэмэ болуптыр.

Айбу айтты:

— Мэн бичиккэ јакшы үүрэнгэн эмэс, план дэп нэмэни кайдан аайлап билэин. Сельсоветтэ, јәрдин планы дэп, стэнээ кадап салганын көргөмлө, јолду-јолду чоокыр нэмэлэ болуптыр. Карын бу Сану, эмэш үүрэнгэн кижн оны таныыр болбой.

Сану айтты:

— Чоокыр јолду, ол суулар болор. Школдың качызы бискэ оны база јартап айдып турды. Суулардың, өзөктөрдн, јурт јэрләрдин, ады-јолы тэкши бар болуптыр.

Үч нөкөр уул база узака-ла куучындаштылар. Түн киргәнән бәри удай бәрди, ишир Чолмон бийк көдүрилип кэлди, Үлкәр тәһәрәниң ортозына база јууктап-ок кэлди. Айбу туруп алып, от-ты јаанадып. кургак будактарды отко салды. Уулдар уйуктаар тәһип, оттың үч талаазына учаланып јадып ийдиләр. Уудаан јок базып чылап калган уулдар козырыктай бәрди, бир-дә табыш јок болды, јаныс-ла оттың козы тызырып турды.

2. Балык андаганы.

Эртәнгизи күн, үч башка брган уулдардан озо, одуга Кака кэлди. Чаназын чәчип ағашка јөлөп салды, мылтыгын алып мөшкө илди, өчип калган отты катап одура-ла, аскышка сооп калган чайлу алгыйды изитти. Удаан болгон јок. Айбула Сану базып кэлдиләр. Үч нөкөрдн ортодо тапкандары, 11 тыйын 5 сымда болды.

Айбу чаназын чәчип отуруп, айтты:

— Јә Кака, бис Сану-ла экү бир јәрдән аң көрдү-бис, ол кандый аң, сән оны бодоп таап көр.

Кака айтты:

— Көргөн аңаарды табышкактап туругарба уулдар! Јә андый-да болзо, бодоп көргөйим. Ол нә болотондыр! Айулу ичээнгә учурадыгарба?

— Јок, јок!

— Кара-Көнши камдулу јәр әди, айса болзо, камду көрдигәр-бә?

— Јо-о-о-к!

— Табыргылу јәр болгон, јә байала бу уулдар киндү табыргы көргүлэгән болбой кайсын. әм онызын кижәә јарт айтпай, табышкактан тургандарын. Кандый ла аң болзо, мән оны истәшпәйнчә јәр калбазым. Ондый болзо, кижиниң андаган ады кайда болор!

Айбу айтты.

— Кака бистин көргөн ангыбысты, бодоп тапай салды, кайдар база, нөкөр кижээ айтпайынча болбос. Кижі жалтанар ан эмэс, Кака, суудан балык көрдибис! Онын балыгын тэгин айдаргада болбос нэмэ эмтир.

Кака айтты.

— Э-э, татай ары, санабаган нэмэ көргүлэйлэ, кижинин сагыжын чөкөндирип турган уулдарды. Јэ кайдар база, балыкта ан эмэй, андап көрөөктөр. Кара-Көпши балыкту суу тэшкэн эди, балыгын-да тудуп јизэ јакшы ийнэ. Балыкты кажы јэрдэн көрдигэр?

Сану айтты.

— Мэн суудды јакалай төмөн кэлип јадала, көрзөм, Кара-Көпшээ бир кара-су кириптир. Кара суудын оозында тош јок, суу јарык суу эмтир, тэрэни бир јарым кулаш крэлү бар болор. Кара-суудын оозын кэчирэ бир чыбы јыгылыптыр, онын үстүлэ базып браадала, көрзөм, сууда балык дэп нэмэ јымырап турган. Мэн бирлэ кэээк көрүп турдым; канайып ийэзин база, чэлэкэин агып-та турза, колын јэтпэс-тэ кайдазын. Онойып турганча, кийнимнэн Айбу сыгырып ийэрдэ, чочыган бойынча сууга арайла јыгылбадым.

Кака айтты:

— Айбу кылынар эмэй ол. Бэлинчи Сүүрүмэй өбөгөнди бэлиндэдип јүрүп, тайак-ла бажын јара соктырган эди. Сэн Айбу, ол кылыгын таштап сал, айса болзо, ол кижі сууга түжэр болзо нэ болор эди?

Айбу айтты:

— Мэн Сануды чочыыр дэп санабадым, тэгин кокурлап арай сыгырган эдим, кайдан көрөйин онын чочырын.

Кака-айтты:

— Јэ акыр, ажанып алала балыгарды барып андап көрөликтөр. Раак-па мынан?

Айбу айтты:

— Јок раак эмэс, ту ол кырдын тумчугына одоштой.

Үч нөкөр отуруп ажандылар. Анча мынча унчукпай отурала, Кака айтты:

— Тыйынды улус үзэ адып барган ошкош, боо база бир эки күн базып јүрэлэ, Кызыл-ташка барып көрөктөр, нэмэ ээш болбогодый болзо, Сары-Көпшинин бажынан јана бэргэис, ондо база андаар дэп алба бар эмэс.

Айбу сурады:

— Акыр Кака, бис балыкты нэлэ андарыс, балык

андаар јэжэлдэ јок, балык андаар дэп сагышкада кир-
бэгэн?

Кака айтты:

— Аргазы табылар болбой. Мэнин котугымда кыл тузактар бар; бооро көрүктэп жүрэлэ сугуп салгам, айса база кэрэк болорбо дэп, карын эмди балык тузактарга јараар ол.

Сану сурады:

— Балыкты мылтыкла атса кайткайна, ок тийэр-та јок!

Кака айтты:

— Та билбэй турум балык аткан эмэс. Улус айды-
жат: суудагы балыка ок тийбэс дэп, сууга ок чикэ бар-
бай, кыйа барат тэжэт. Јэ ажанып алганда нэ, капшай
баралыктар, күн чала јабызап браат!

Үч уул балык андаарга жүрэ бәрдилэр.

Кака балыкты көрөлө база кайкады. Кыл тузагын
јазап алып, балыкты тузактай бәрди. Кайсын база, ээн
јәрдинг балыгын кижн андап чочыткан эмэс, балыктар
кыймыктабай туруп-ла јатылар. Анча-мынча болгондо јок,
уулдар бир пуд чараандар тузактап алдылар, чарандар
дэээ тэгин јаан-јаан чараган болды. Суудагы балык астаар
крэзи јок ол бойынчала туры.

Кака айтты:

— Көп балык тудуп алала, кижн јайу оны канайып
јүктэнип жүрэтэн эди, бу-да алганыс азыка болор ийнэ
уулдар!

Сану айтты:

— Акыр уулдар, мэн мылтык ла бир адып көрөйин
кайткайна, ок тийгэйнэ јок-нэ!

Айбу айтты:

— Балыктын ортозына шаалап ат, айса тийэр бо-
лор-бо.

Сану мылтыгын суу төмөн атты, үч чараган суу үс-
түнэ чыкты. Уулдар ол балыктарды чыгарып алдылар,
көрзө, ок тийгэни јок, балык тэгин талыкшып калган эм-
тир. Бу-да алган балык азыка болор тэжип, уулдар одуу-
на јанып кэлдирэр.

3. Намду өлтүргэни.

Түн ортозы өткөн крэлү болдыба-болбоды-ба, Кака
уйгуна-ла, отты јаанадып, отко одун салды. Кургак агаш
кэнэтэин јалбрап күйүп чыкты. Кака тэнэрэ јаар көрүп,
јылдыстанг көрөлө бодозо, түн ортозы өткөн ошкош. От-
тын јанына отуруп койып таңкылады. Эки нөкөри, тэрэн
уйкуда болды.

Кака таңкылап отуруп, сананды.

Бооро кўски кыш тыйың эмэш јакшы болгон эди улус тыйыңды та ўзэ адып барган, та тыйың кыштарга уйазына јадып конды-ба, чала тыйың изи көп билдиртпэйт, бу кожо жүргән јаш уулдарды баштап жүрүп, ологго бир идэлү аң тапса, сагыштары омок болор эди. Кара-Көпшиниң суу балыкту-да суу эмитир; балыкту сууга камду дэп аң жүрэтән эди. Тэгиндэ угуп жүрэтән эдим, Кара-Көпши ичи камдулу өзөк дэп. Акыр, боо база бир үч конок јадып, камду изин кэзип көрөр. Камдуга тургузар чакпы-да бар, јэмгэ салар балыгы-да бар. База нэ кэрэк, аңдап көрөр. Ар јанынан тэгин кижиниң ырызы болуп, бир камду өлтүрүп алза, кижэе база јөөжө болор эди. Бистин алтай улус, камду кэрэгиндэ нэзинэдэ ачынбас, јакшы адын-да бэрэрдэң аяабас. Оны нэ онойып сурэкэй кэрэксилэйт болбогой кижии оо алаң; эмэш аргалу јиликтүлэри, камду-камду тэжип, көстөри курчып жүргилэйт. Камду алза, онызын тонго,—бөрүкэ кају эдип алганы-ла көрүнэт. Мынан озо, алтай јериниң суулары бастра камдулу болгон дэп, айдыжат. Камду көп, баазы јэнгил, анайтканда, аңчы улус чаналарын камду-ла јабатан тэжэт. Эмди-лэ камду кэрээс болуп барды. Кэрээс болуп барбай кайдар! Кандый-ла аң болзын, оң баш-јок ўзэ кырып турганда, нэ болор ол! Эм бу тыйың-ла болзын. Оны тўк јетирбэй туруп, аңдаар туру, тас тыйың учун акча-да көп албай турулар. Јон тоомчылу болзын дэп, јамылулар бу кэрэкти сүрүкэй ајааргадый, оноң башка алтайыбыстың эмэш арткан аңы-кужы ўзилэрдэң-дэ аяабас болор“.

Уйкузы јок Кака, база јадып уйуктаар дэп сананбанды, оттың турундарын ичкэри салып, курсак азарга, алгыйга кар кайылты.

Таң адарга јууктап кэлди, Кака көкөрлөрин уйгусты.

— Эй уулдар! Туругаар, таң адып клээт, балык кайнады туруп ажанып алып, ары-бэри базып көрөөликтэр! Узуп тўнгэ уйукаар јэтпэй туру-ба?;

Уулдар ажанып алала, үч башка базып ийдилэр-Кака Кара-Көпшини кууп төмөн басты. Ол барып јадала бир кичнэк айрычактың оозына кэлди. Айрының ол јанында мээстэ карды түрүп түшкән ис көрүнди. Кака ол исти истэп, саң төмөн бир кэээк баады. Исти ајыктап көрзө јымжак јаш карга ис јакшы билдирбэйт, кэнин изи ол болгон, Ол ис барган бойынча, ачык сууга кириптир. Кака таштың ўстүн көрди, көрзө анда-мында кан-чачылып калган, база балыктың кайзырыгы билдирэт. Э-э! камдуунының ижи турбай бу, дэп, Кака ичиндэ сананала, капшайла ойто одууна кэлди. Одуунаң эки чакпы алды, база эки

балык алып, ойто ол јәринә кәләлә, чакпыларын билдирт-пәс әдип буулап јасайла, јәмидин јанына салып койды.

Иңир кирә бәрди. Уулдар ээчий-тээчий одуларына јанып кәлдиләр. Ычүдин тапканы 7 тыйың болды. Кака камду изин кәзип, чакпы тургусканын нөкөрлөринә айтпады. Чылап аштап калган уулдар ажанып алала айлынд-ра јаткылап ийдиләр. Айбу айтты:

— Тыйың көрүнбәй турган, уйазына байала јаткан болор, эм нәмә табар эмәс, јанып көрзөбис кайдар!

Кака айтты:

— Мән-дә база онойып сананып турган әдим, андый-да болзо, әртән база бир күн базып көрөр, анча күн өтпөй турган бәди, јә сонзуныгы күн баргайыс.

Сану сурады:

— Кәлгән јолыбыс-ла јанар-ба, айла база башка јол-ло барар-ба?

Кака айтты:

Кәлгән јол-ло нә барар, андаган аяс өскө јол-ло барбай! Кызыл-Ташка барала, Сары—Көпши бажыла ажа бәрбәй, онойдо карын макалу јол ийнә! Айбу, ой Айбу, ма, бу уул уйуктай бәргән турбай, јә уйуктазын, арып чылап калган кижии амыразын. Бистә уйуктап көрөли Сану, мәниңдә чала уйкум кәләт!

Кака туруп алып, отко одун салала, ойто јадып ийди. Айбуны ээчий Сану козырыктай бәрди, јаныс Кака, бирлә кәзәк уйуткап болбой ары бәри анданып јатты; с-гыжынан камду-ла чыкпай туру. Болбогон учында, Какада уйукаа јәңдирди.

Таң-аары јуук үч нөкөр уул, бир аай јангыс турдылар. Јүрәксип јүргән Кака чала-чула ажанып алала, уулдардан озо базып ийди. Көңдрө кәчәги тургускан чакпыларына баады. Уулдың ырызы болды ошкош: чакпаа камду эки колынан алдырып калган јадыры. Камдузын чакпыларын алганча, одуу јаар базып ийди. Бозом каптыра Айбу-ла Сану кожо кәлдиләр, экүдин атканы 5 тыйың болуптыр. Уулдар камдуды көрөлө сүрәкәй сүгүндиләр. Камду-да база тал-орто јаан камду әмтир; куйругының узуныла јәти сөөм камду болуптыр, Уулдар Какадан сурадылар:

— Акыр Кака, сән камду андап јадым дәп, бискә нә айтпадың?

Кака айтты:

— База, кәрәәс ан болордо, байланып айтпаган әдим, кайдан билгән оны, чакпаа кабыларын. Нә болзо болзын дәп, тәгин-лә түргускан әдим карын ар јанынан ырызы-быс болды ошкош. Јүргән јобот тәгин болбоды.

4. Кызыл-Таш.

Уулдар Кызыл-Ташка кэлгэни эки конды. Эки күнгэ чыгара борогондоп, карлай бэрди. Ары бэри базып, анда-ар крэзи јок болды. Уулдар база тэгин отурбадылар. Айбу топшуур јазады, Сану одун јууп турды, Кака урлдардын мылтыктарын сүркүштөп кылдап тузактар жаап турды.

Сану Айбудан сурды:

Акыр, Айбу, сэн топшуурунды кожо алып жүрэин дэп турунба?

Айбу айтты:

— Айылда агаш јок чылап оны апарар-ба! Барза бу мөшкө илип салгайым, база улус жүрзэ, бэлэн топшуурга учурагай. Нэ кижн јазаган билзин дэп, адымды оо бычак-ла чийп салгайым. Айса болзо, эзэн амыр жүргэдий болзом, эзэндэ кэлзэм топшуурым бэлэн болор ийнэ!

Кака каткырынын айтты:

— Јаш эмэгэндү кижн, эмэгэнин соодорго, топшуурын кожо айлына апарбай оны нэ боо таштар! Мэн болзом апарар эдим!

Айбу айтты:

— Айылда топшуур јок эмэс, оныла-да соодошкыйс. Акыр, Кака, бу слэрдин кичү карындажыгар Илбичидэн бичик кэлип турат-па јок-па? Салдат болуп барганнап бэри, бир јылга јэдэ бэрди ошкош!

Кака айтты:

— Илбичи барган кийндэ, оноп эки бичик кэлди. Экинчи бичик кэлгэнэн бэри, јарым айдан ашты.

Сану сурады:

— Јэ нэни чийэт, јакшы жүрүм дийт-пэ! Кайда јадым дийт?

Кака айтты!

— Илбичи, жүрүмин—јадыжын сүрэкэй мактап туру. Јаткан јэрибис күн чыгыжы јаар, Амур дэп, јаан суудын јаказында, городто турубыс тийт. Эзэн амыр јакшы жүрүм, бичикке—јапа үүрэннп јадым дэп, чийп туру. Илбичээ бис үч бичик ийгэнибис, оноп эки бичик кэлди, эм байала база кэлгэн болор, удабай база ийэрим дэп чийптир эди.

Айбу айттаы:

— Кызыл Чэрүүгэ барып үүрэнэтэним дэп, бойы күүнзиреп барган уул эди, эзэн амыр жүрүп, јакшы үүрэннп алза, бойына-ок јакшы болгой база. Кэрсү сагышту уул болгон, нэгэдэ үүрэнзэ, үүрэнэр-лэ. Јэ мэндий нэмэлэр өрө чыгар эмэс, јажына-ла куру төнөш болуп жүрө калган. Илбичи барганнап бэри экинчи јылына браат ошкош, јанар аайы бар-ба кандый, качан јанбагай?!

Кака айтты:

— Салдат болуп үүрэнэргэ барган уулдар, эки жылдан өтпөс тэшкэн. Илбичи бир жыл болды, эм жангыс жыл калды, ол жылы божозо, байала жанар болбой.

Айбу айтты:

— Илбичи жанза, салдат кижининг жүрүмин бискэ байала куучындар. Ондо нэгэ үүрэдиң жат, нэни иштэп жадылар. Куучын көп-лө болор болбой.

Сану айтты:

Бистинг алтай уулдары салдат эдиң, Кызыл-Чэрүүгэ нэ алглабай турулар болбогой. Көрүп турганда, орус-ла сөөктү жиит уулдарды алглап турат. Мэн бодозом, кандый-ла укту-сөөктү кижиге болзо, салдат болуп үүрэнэр кэрэк дэп.

Айбу айтты:

— Бооро бир кээк улус айдыжып жүргэн эди, бистинг алтай сөөктү, жиит жаш уулдарды салдатка алар дэп, андый-ла эрмэк болуп турган, ол бойынча база табыш угулбады.

Кака айтты:

— Алып, нэ албас болгон, бистинг улусты салдатка алза, ол сүрэкэй учурлу болор дэп турум. Алтай сөөктү уулдарды, Кызы-Чэрүүгэ алар дэп бооро күскээри-жай жар болгон эди. Мэнинг жажым өдө бэрди оноң башка мэн-дэ барар эдим. Бистинг Илбичи, өйин сагыбай ттруп, күүнзиреп, сала бэрбэй кайты. Ажам-ла энэм учуканда жок карын барып үүрэн, сагыш алын тэштилер. Мында жадарда, бичиккэ коомой болгон, бичик чийп болбос болгон, эмди бичикти бойы чийп турган эмитир. Сүрэкэй жакшы жадырым дэп мактап туру. Жаман жатканы жакшы бэди, карын жакшы жатсын. Бистинг улус бичик ийэрдэ, база сүрэкэй-лэ жакыган эди: жакшы жүр, жамылулардын айтканын угуп жүр, турган кэрэгинди кичээ тэжип. Жэ Илбичи кижээ үүрэтирэр уул эмес, сагышту уул болгон, бойыда билэр ийнэ ол. Бу кийндэ кэлгэн бичигинэ чийптир эди; алтай жаш улус тэкши бичиккэ үүрэнгилэзин дэп, эмэгэнинэ база жакып турган, бичиккэ үүрэнзии дэп, Ол жаман эмес, карын жакшы жол айдып туру.

Айбу сурады:

— Акыр, Илбичининг эмэгини слэрдэ жатканча-ба, айла адазына жана бэрди-бэ? Мында эдазынын айлында жүргэн дэп көргөн эдим!

Кака айты:

— Жанып нэ жанзын ол, ада энэзинэ база эмэш болужайын дэп, айылдап барбай. Журтына ойто жангадый кэлин емес, бис база айтыбыс: энчикпэй турган болзон балам,

ада энэнгэ бар дэп. Кайда, андый бэди, карын бискэ уд-
ра болбой кайты: мэн Илбичээ барарда, онын журтына
јадарга кэлбэй, ары бэри базып јурэргэ кэлдим-бэ! дэп.
Карын эмди кыштын чөлөө күндэриндэ, бичиккэ үүрэнэ-
тэним дэп тапазын. Үүрэнгэйлэ, Илбичи јанып кэлзэ, сү-
гүнэр ийнэ, эмэгэнним бичикчи болды дэп! Јок уулдар,
кэлинди јаман айдарга болбос, бистин улуска карын јак-
шы бала учурады. Уулчагы эмди үчүнчи јажына бырып
јат, база шулмус уулчак болор.

Үчү бир кээк унчукпай отурдылар. Айбу Какадан
кыл сурап алып, топшуурына кыл катты, Сану отко одун
салып туруп айтты:

— Мэни салдатка алгадый болзо барар эдим, кижинэ
нэмээ үүрэнэр эди. Тэгин-лэ јүрүп нэ болор!

Айбу айты:

— Салдатка аларын сэнэнг сурайт тийзинг-бэ, јажын
јэтсэ јүрэлэ бэргэйзинг!

Кака айтты:

— Јок уулдар, Кызыл Чэрүүгэ салдат болотон кижинэ,
база сүрэкэй шүүлтэлү тэжэт. Бойынын колынын күчи-
лэ јаткан, јаманы јок, чэк су-кадык кижләрди алып јат
дэп, уккан эдим.

Айбу айтты:

— Шүүлтэлү болбой кайдар, ойын эмэс ол база ја-
ан учурлу кэрэк болуп јаткан учун, бистин алтай улусты
аларга турбай!

Сану айты:

— Илбичи јанып кэлзэ, бискэ онын учурын байала
куучындар ийнэ, сөс блажын көп эрмэк нэ айдар. Јэ мэн
Кызыл Чэрүүгэ салдат болуп барббйынча, јэр калбасым.
Бичиккэ-лэ кичээп уурэнип алар сагыжым бар.

Кака айтты:

— Үүрэн, үүрэн Сану, ол айтканын сүрээн јакшы. Сал-
дат болуп үүрэнгэн кижинэ, эмдиги чакта јонго јакшы кө-
рүнип јат. Ондый кижинэ јонго бүдүмчилү болуп јарап јат.
Јэ акыр, уулдар, борогон токтоп браат ошкош, тэнэри
айазарга туру. Эртэн бир күн ис кэзип андайла, соңызы
күн мынанг барар. Бу Кызыл—Таш табыргылу јэр тэшкэн,
табыргы андаарга тузактар јазадым, изи кэзилзэ тузак-
тап көрбөйинчэ!

Сану сурады:

— Бу өзөкти нэнинг учун Кызыл -Таш дэп адаган?
Мынын кызыл-тажы кайда болотон?

Кака айтты:

— А кайданг көрөин, Кызыл-Таш-ла тэжэт, ондый
ташты-да көрбөдим мэн. Паа анчы-кузукчы улустын кэйи

эмэй ол, болгонло өзөктөргө ат адап бэрэтэн. Алтай јэ-рининг туулары-өзөктөри бастра атту ийнэ! Озодон бэри адаган ат, үйэдэнг уйэгэ адалып барып јаткан туру; ады јок јэр болзо, кижн аайланып јүрүп тэ болбос болбой.

5. Табыргы андаганы.

Үч нөкөр уул коньп алдылар. Кыштын кээн айас күни болды. Андаарга чан јакшы болды дэп, үч нөкор үч башка јүрэ бәрдилэр. Кака өзөкти өрө баады, Айбу туура корым јаказына чыкты, Сану өзөкти сан төмөн салды. Сану анча-мынча барып јадала, мылтыктын үнин укты „Э-э, јарт-ла Айбу тыйынг аткан“ јат дэп, ичиндэ сананала, базьп браадала, бир мөштиг јанына тура түшти. Бир-лэ кэээк туруп койьп тындады, айса тыйынг ээш мантаганы угулар болор-бо дэп. Јэ бир-дэ табыш угулбады. Сану база ичкэри базайын-ла дэп турганча, туура корым јаны-нанг раагы бир одус кулаш крэлү болгодый, кара нэмэлэр, өзөкти кэчирэ мантап, мээсти өрө чыгала, јыраанын ортозына көрүнбэй калдылар. Бу нэ тэзи болотон мындый дэп, Сану бир кэээк кайкап турды. Акыр, онын изин барып көрөр, нэ ан болгон ол андый дэп, сананала, Сану ичкээри базьп ийди. Баа кара нэмэлэр мантап түшкэн исти көрзө, јагы јааган көбү карга ис јакшы билдиртпэс. Айдарда Сану исти јакшы көрүп таныырга бир он кулаш крэлү истэп барды. Кары жука, агаштын төзилэ барган исти ајыктады, көрзө кураганын изи ошкош ис болуптыр. Бу нэ ан болотон мындый? Элик дэп айдайын дэзэ эликтэн кичү айла эликтинг туги чала күрэнг болуп көрүнэр кэрэк, булар дэзэ кара бүдүштү нэмэлэр эмтир. Улу адам билэр нэ ан болгон, алдында көрүп јүргэн эмэс кижн оны! Акыр, ананг одуга јанза уулдарга оны айдар, Кака јышка јүрүп андаган кижн, оны байала билэр болбой! Мэ база мылтык атты, Айбуга тыйынг учрап јаткан ошкош, экүди адып ийбэй кайты, мэн дэзэ боо, көрбөгөн аннын изин јытап јүрүп, нэмэдэ көрбөдим атпадым, Оозын ачып алып турар болзонг, ан сээ бойы базьп кэлбэс, оны бойын ок кичээзэнг табарын!

Бозом кирди, уулдар одуларына јанып кэлдилэр. Кака төрт тыйынг эки сымда экэлди, Айбу бэш тыйынг, Сану үч тыйынг бир сымда тааптыр. Куру јүрбэй, күнинг сайын экидэнг-учтэнг-дэ тыйынг атса, база јакшы тээжип, куучындажып отурдылар.

Сану айтты:

— Јэ уулдар, мэн бу күн көрбөгөн санг башка ан көрдим, јагыс ан эмэс, үүрлү, бир бэш-алты крэлү бар

болор. Кара бүдүштү болуптыр, койдон чала кичү болор деп көрдим.

Кака сурады:

— Кайдан көрдин ондый анды? Кайдар баадылар?

Сану айтты:

— Одудан база анча-мынча крэлү барган болорым. Барып жатсам мылтык адылды. Э... э... Айбу тыйын атты деп санандым. База-ла көрүп турзам, корым жанынан кара нэ-мэлэр, өзөкти кэчирэ мантап, мээсти өрө чыгала жыраанын ортозына көрүнбэй калдылар. Бу нэ ан болотон деп изин көрзөм, кураганын изи аайлу нэ болуптыр. Элик дэ-зэ, элик эмэс,—эликтэн чык жок кичү болор.

Кака айтты:

— Э-э татай ары табыргы турбай ол. Табыргы база ан-эмэй, киндү табыргы өлтүрип алзан, база акча болбой кайдар. Акыр, оны андап көрөр, эртэн онын орыгын тузактар, чакпы-да тургузар!

Айбу айтты:

— Кин дэп нэмэзи табыргыда болотон бидир! Мынчаа мэн ондый нэмэ айкаган эмэс, билбэдим.

Кака айтты:

— Кин база койондо болотон дэп санаган бэдин? Э-э, анчылар-ок болуптырзыгар слэр экү, көргөн анды таныбас. Анчы кижиге, жэрининг анын бастра билэр кэрэк.

Айбу айтты:

— Жыш жэргэ көп жүргэн эмэс, кажы анды кижиге танып калар! Мэн жыш жэргэ экинчизин жүрүп жадым. Раак барар эмэс, айылдын жанынала жүрүп жасын.

Кака айтты:

— Јэ уулдар, бу Кызыл-ташка бир бэш-алты конок андап көрөөктөр. Эмэш рада жүрүп тыйындаар кэрэк, табыргызы база бар, оны-да андар кэрэк, айса киндү табыргы учураар болор-бо?!

Сану айтты:

Мээ кэм жок, андаар болзо андарла. Тэгин бу Айбу жаш эмэгенин санап, айлына жанар күүндү болор. Андый-ба Айбу?

Айбу каткырынып айтты:

Санап нэ санабас! Акыр, сэн-дэ жаш эмэгэнду болзон, мэнэнг алакчы болбозын. Карын эмди, Сырга сэни сакып турган эмэс: бу Сану нэ болды, нэ жанбайт дэп!?

Кака Санудын көргөн изин көрөлө, табыргы болуптыр дэп, табыргынын орыгына эки жэрге чакпы тургусты, база бэш жэргэ тузак салды.

Таг адар—атпас болуп кэлди, Какада уйку жок. Бу таг жапшагай адатан болзо кайдат, кэчэги тургускан чак-

гызын-тузагын барып көрөр кэрэк, айса аай болуп, табыргы каптырды. Таң узак сакытпай, адып кэлди. Уулдар јэргэ базар дэп шыйдындылар. Кака кэчэги тургускан чакпыла тузагым көрөтөм дийрдэ, Айбу-ла Сану кожо барып көрөтөнис тэштилэр. Уулдар јэдип барып көрзө, бир чакпаа эки тузака, үч табыргы алдырып калган јаткан. Эки табаргы кинду бирүүзи кин јок. Бир чакпы бүдүн јадыры, бэш тузактын экүүзинэ табыргылар алдырала, үзэ согып апартырлар. Јэ кайдар база, бу-да тапканы јакшы тэжип уулдар ол күн јэргэ баспай, одууна јанып кэлдилэр. Табыргылар эмди чочыган, эм олор бу јолы-ла јүрбэй, башка јэрлэ орыктар тэжип, куучындажып, табыргынын эдин јип отурдылар.

6. Кылай.

Кызыл-ташта уулдар алты кондылар. Андап тапкандары: үч табыргы одус ажыра тыйын болды. Кызыл-таштаң өзөкти өрө салып, Кылайга кэлдилэр. Боо база бир эки конок јадып, андаар тэштилэр. Кышкы күнин, срангай-ла кыска күндэри болуп турган өйи болгон. Узун түнгэ канчаазын уйуктап јадар. Уулдыр түнди кыскартып, кажыла куучын салып турдылар. Айбу уулдарга элэктэдэ-элэктэдэ, топшуурын таштабай, кожо алып јүрди. Түн узун, тэгин отурганча топшуур согуп, кайлап отурбай кайдар дэп.

Кака уулдарга чөрчөк айдып отурды, база кандый-ла анчы улустын јорыгын куучындады:

— Бу Кылайда айу тэгэн монгыс база көп-лө тэжэт. Күлүк эмди ичээндэ јадырына, анчы улус айулу ичээн тапканда, база андаалап јадылар.

Сану айтты:

— Онын ичээни туштаза, андап кэ көрбөс! Кижини ол канайып ийэр. Анчы улус јыл сайын. айуды јалтанбай өлтүрип јадылар тэжэт. Айуга тутурган кижиге угулбайт-ла!

Кака айтты:

— Ийт јок болуп јат, јакшы ийтту болзо кижиге айу андаарга јалтанбас эди. Онын ичээнин ийт-ок табар. Айуды база борсука бодоп турун-ба! Јок уулчак, айуды сэн борсук чылап агашла токтоп албазын эмэй. Оны андаарга јакшы ийт кэрэк, јаан окту мылтык кэрэк. Трапту мылтыгын оо нэмэ болбос эмэй, Айудын јаныс огурганын уксаң, штанын толгонын билбэй каларзын. Айула бэрижэргэ ойын эмэс, алтайдын база јаан аны болуп јат. Мэн слэргэ, анчы улустын бир чөрчөгин куучындайын.

„Бир кижиге андап јүрэлэ, айулу ичээнгэ учураптыр. Јагыскаан андаарга јалтанала, айлына кэлип эки нөкөрин кычырды: эй уулдар, айудын ичээнин таптым, оны барып

агдап айузын токпоктоп өлтүрүп алалыктар. Санабаган бэлэн јөөжө колго кирбэй, кайда барар-ол! тэди. Акыр, озо ажанып алар тэжип, үчү отуруп койып, сүткэ талкан чэйип јип алдылар. Экүүзи айтты:—јэ эмди көргөн ичээ-нигди башта, барып андап көрөөликтэр,—тэшти. Ичээн көргөн анчы кижиги алдынан баштады, удаан јок ичээнгэ јеттилер. Бир нокор айтты:—айуды ийт тургузса ол ичээн-нэн чыгар, ийт јок бис оны канайып андаарыс? Ичээн тапкан анчы кижиги айтты:—Оо база ийт кэрэк, айу эмди ичээндэ тэрэн уйуктап јат, ол јаскыдала уйгунар. Ийт экэлзэбис, ол боо такылдап үрэр, айуды уйгузар, уйгу айула бискэ соодожорго бош јок, эмдилэ боо сүүртөп чыгарып алала, токпоктоп албай, ондо база көп эрмэк јок. Ичээнгэ мэн-дэ киргэйим, слэр коркуп турган бол-зогоор. Кайда кураар чэчигээр! Бу мәниг курума улаш-тырыгар!—Эки нөкөр курларын чэчип, үч курды улашты-рып ийдилэр. Ичээн тапкан нөкөри айтты:—акыр, мэн озо кчирип көрөин, кандый айу јадыры, јаан-ба кичу-бэ? Кур-лардын бир учын мэн курчанып алайын, бир учын слэр тудугар. Мэн айуды тудуп көрөлө, табыш этпэй,—үн чы-гарбаска, курды тын тартып ийзэм, слэр мәни ичээнэн чыгара таргыгар.

Айу тудуп көрөргө турган кэээр, улашту курлардын бир учын курчанып алып, ичээнгэ кирди, эки нөкөри кур-дын бир учун тудунып тура калдылар. Анча-мынча бол-гон јок кур тын тартыла бэрди, эки нөкөрдиги бирүүзи айтты:—күр тын тартылды, эм нөкөрибисти чыгараалы,—тэди. Эки нөкөр курдын учынан тудунуп алып, ыкчап ту-руп тартылар. Ичээнэн чыгарып алала көрзө, нөкөриниг бажы јок. Бу кайткан болотон, мынын бажы кайда тэжип, айлына экэлдилэр. Эмэгэнинэн сурадылар:—өбөгөниг башту бидир, айла бажы јок бидир, бис оны барарда јакшы ајыкта-бадыс.—Эмэгэни айтты:—мэн-дэ јакшы болгобой турум, байа сүткэ талкан чэйип јиирдэ, сагалы тарбандап турган, ол тушта, та башту, та баш јок болгон, јакшы билбэй ру-рум,—тэди“.

Айбу-ла Сану бу чөрчөкти угуп каткырып турдылар.

Кака айтты:—Акыр уулдар, слэргэ база бир чөрчөк айдайын угаар! Бөөри тэгэн күлүктин ачабын билбэс ки-жи јок. Ол шилээмир мал тудуп јидибэ, ол эмээ сэк-сак таап јидибэ, бирдэ нэмэ артырбай соок сагын көдрө јир. Бир караан бөөри болгон. Ол бөөри мал-сал тудуп јир чагы јок болуп, аштан сранай торолоды. Болбогон учын-да, куу сөөк таап алды, ол сөөкти кэмирип јадала, ка-рылды. Сөөк ары-да барбас, бэри-дэ кэблэс болды. Бө-өриниг сагыжы каракчылап, көзи тостойып кэлди, јэ эм-

ди-лэ ӧлӧтӧн турум дэп, сананды. Ол ортозына, узун буту—узун мойнду турна једип кэлди. Бӧӧри турнаны кӧрӧлӧ, ийламзырап айтты:—кайран јакшы наајым эдинг сӧӧкӧ карылып, чарчап ӧлӧп браадым, калак-ла калак капшаай тамагымнанг чыгарып бэр, ӧлӧр јажыма јэтрэ, јакшы эткэнингди ундубазым,—тэди. Узун мойнду турна, тумчугун бӧӧрининг оозына сукты, тагмагына кысталган сӧӧкти, албаданып туруп чыгарды. Онынг кийндэ бӧӧрӧдэн јал сурады. Бӧӧри үкӧстэп айтты:—аданнынг эдин јии, уй-албас тагманы сэни, карын јалды мээ сэн бэрзэн! Тэнгэк бойынгла, узун мойнду бажынг, мэнинг оозымнанг бӧдӧн чыканына сӧгӧн! Уйат јок тагма бол, ары кэдэри бар, мээ база туштар болзон, ол тушта ӧлӧн бэрэрим!—тэди.

Сану-ла Айбу бу чӧрчӧкти угуп, каткыда турдылар. Тӧн ортозы јэткэн тэжип, ӧч нӧкӧр уул, уйуктаарга, отко учаланып јадып ийдилэр.

7. „Пэркилдэйдиг куучыны“.

Уулдар Кылай ичиндэ эки конок јадып, он сэгис тыйын атылар. Айылдан экэлгэн азык учына чыгып кэлди. Эмэш балык-ла табыргынынг эди калды. Он бэш конып јанатан улус, јиирмэ бир кондыбыс тэштилэр; база эки конок андап јӧрӧлэ, айыл—јуртка јанар тэжип јӧптӧштилэр.—Эки ӧч коноко азык чыдажар, јэ онынг кийндэ, јаш улусты аадыгэн бэди! Сары—Кӧпшини тӧмӧн чаналу уча бэрбэй. Сары-Кӧпши ичиндэ јурт јок эмэс, јуртту улуска јэткэн сесондо, азык—тӧлӧктинг аргазы табыла бэрбэй. ӧч ӧ база бир-эки кӧн андаар болзо, он-до тыйын атса јакшы!—тэжип, ӧч нӧкӧр одуларына отуруп койып, куучындаштыдлар.

Игир тӧн ӧткӧни удай бэрди, Игир Чолмон, кӧнинг тӧш јанынанг кыйды, ӧлкэр тэнгэрээ бийк кӧдӧрилип кэлди. ӧч нӧкӧр уулда уйку јок. Кажыла куучындажып, соодожып отурдылар.

Айбу айтты:

— Айылдыгы улус кандый јадыры болбогой эзэн-амыр-ок болзо јакшы болор эди.

Сану айтты:

— Айбу энчикпэй туру, сагыжынанг јаш эмэгэни чыкпай туру ийнэ! Јэ акыр санааркаба, ӧч-торт конокто айылда болорыс. Мэндэ эмэгэн бар эмэс, мэн мэндэп јатканым јок. Мээ ошкош, јӧрзэ јӧрэр, јанза јанар, јангыс Илбичидэн бичик кэлгэн болзо оны кӧрӧр кӧӧним бар. Нэни чийп туру болбой уул?!

Кака айтты:

— Байала кэлгэн болор, кийндэги бичик кэлгэнэнг бэри ай ашты. Ай болбой туруп, база бичик ийэрим тэгэн.

Јүргән јүрүмимди, үүрэдүмди, ончозын јарттап чийэрим дэп, бичигиндэ айдыптыр эди.

Сану суралды:

— Акыр Кака, озогы салдат улуска сэн туштап јүрдиг-бэ? Олордын куучынын уктын-ба? Олор нэни айдат?

Кака айтты:

— Угуп јүргәм, озо эки салдат болгон кижидэн ук-кам. Слэр Пэркилдэйди билбэс эмэс, ол озо солдат болуптыр. Үч катап јууга јүргәм дийт. Јэ база нэнилэ көргөм, нэлэ болгон дийт. Озогы салдат кижинин јүрүмин, Пэркилдэй куучындаганын уктым. База јаман-ла јүрүм болуптыр. Ада энэзинин иштээр јангыс уулын, салдатка апарар туру, үч-төрт јыл оны салдат эдип үүрэдэр эмтир. Айылдагы улузы шыралап јатса, оо бирдэ тынду нэмэ килбэс болуптыр. Салдаттын үүрэдүү сүрэкэй кату эмтир, олорды аайы-бажы јок согор, кату ишкэ тудар. Бэрип турган ажы коомой чала бышкан калаш-ла азраар, эт дэп нэмэни каа-јаа-ла көрөр онызыда каксып агып калган эт болор. Башкарып турган офицер дэп, бийлэринин кылык-тырын айдарга-да болбос эмтрир. База ийттэр-лэ болуп-тыр. Удра салдат туштайла, колын мандайына јангыбаза, ол салдатты бир неделэдэн каруулга туругузып, кыйнаар, Офицер алдына тургузып алып, эки јаагына таажып турза, салдат кыймактардан болгой, көзин-дэ јымбас учурлу эмтир.

— Оо үзэри, офицер сайын салдатту болотон эмтир. Ол салдатты офицер кижик кулданар, салдат онын туразынын ичин сибирэр, сидик богын тажыыр, өдүгин арлаар, кийндирэр-чэчиндрэр, адын азраар, -эртээр, курсак азып азраар, казан аяагын јуунадар; јэ нэни этирбэс дэп айдар! Кул болуп јүргән салдаттын этпэс ижи јок болгон. Оо үзэри, кул салдат эмэш-ле тыртык эдип ийзэ офицер оны аайы бажы јок согор, түндү-түштү амыртпай, кыштын соогына, -јаайгынын јамгырын кэрэксибэй, узак күндэргэ каруулга тургузатан дийт, ол эмээ уур ишкэ салатан болуптыр.

Јэ база, каан тужунда, салдат улусты базынатаны база, сүрэкэй-лэ болгон ошкош. Пэркилдэйдин куучынын уккан болзогор, кайкар эдигээр. Пэркилдэй айдат:—көр-бөгөнди көрдим, укпаганды-уктым,—эки катап сойдырып божодым-дэп. Нэнин учун сойдырдын дэп сурарымда айтты:—афицер-бийгэ, үч јылга чыгары база кул болуп јүргәм. Бир күн офицер. таңаары јуук эзирик кэлэлэ, эжикти токылдатканын мэн укпай калгам, от тушта мэн салгаар ооруп јүргәм. Төжөктөн јүк-лэ дэп турала, эжикти ачып бэрэримдэ, офицер киргән бойынча мэнин төжимэ

тэпти. Мэни бир-лэ кээк, сопок өдүгилэ тэпсэди. Эртэн-гизи күн, салдаттарга jakып туруп, мэни чыбыктадып ийди. Тэгин-дэ оору кижн соктурьп чыбытадып алала, эки ай крэлү оорудым;—дйит. Пэркилдэй, салдат болуп үүрэнгэнилэ, оны, онын кийндэ үч катап жууга жүргэни, он алты жыл болды дэп туру. Срагай учында божойло айлына jанып кэлзэ. журтты үрэлнп чачылып калган, ол-ло бойынча өрө чыгалбай баоды, Jэ база, озо салдат болуп үүрэнэргэ jэжил болгон эмэс болуптыр. Бистин Илбичи, эмдиги салдат жүрүмин сүрээн мактап туру. Бичик билбэс уулдарды ончо бичиккэ үүрэдэр дйит. Нэ нэмэ ончо аайлу-башту; бийлээр кижээ jамьркаар-учур jок, jэ ондый-да болзо, Кызыл-Чэрүгэ салдат болуп үүрэннп jаткан уулдар, тэскээри кылык этсэ, ондыйлардын бажын сыймабай jат, дйит. База jэмэлэп үүрэднп jадылар дэп туру. Jаш улусты jэмэлэп үүрэтпээ, нэ болор, кийндэ олордын бажына кижн чы ып болбос.

Айбу айтты:

— Акыр, ол Пэркилдэйгэ бир туштап, jакшы куучындадып көгөр кэрэк. Озо салдат кижинин жүрүми кандый болгон, ол ончо билэр ийнэ! Кака онын куучынын айтса-да, бискэ уч-башла айдып бэрди. Айылга jанза өнөтөйин оо барьп кэлэр, кучындадып угар.

Сану айтты:

— Экү кожо бараалы, Пэркилдэй чугулдабас болбой, кижээ амыр бэрбэй jат дэп,

Кака айтты.

— Андый болгон сээ, Пэркилдэй чугулдар дэп, Пэркилдэй карын бистин улуска кару кижн ийнэ! Озодоң бистин jэргэ журттап, бистин улуска үүрэнгэн кижн болуп jат. Алтай тилинэ-дэ сүрэкэй үүрэнди. Көөркий база карып браат, иштээр чагы jок, мал-салы база jок; жүклэ дэп эки колынын күчи-лэ jаткан и ки ийнэ! Чанак jазаган, көнөк-чапчак улуска курчаган, ондый ла ишлэ курсагын азраньп jат.

Айбу айтты:

— Канайып ийзин база, jийт чагында, салдат болуп жүрэ калган кижн, эмди карый бэрэрдэ журт конзын-ба! Пэрклдэй тын-да караан эмэс болбой, jагыс ачууга кыйынга карып барган эмэй ол. Акыр, бу мынын жуук төрөгөндөри бар-ба jок-ба?

Кака айтты:

— Бар ошкош, кайда-да чол jэриндэ тэжэт. Пэркилдэй олорго килэп туру тийзин-бэ! Олор бар-да jок-то болзо, мээ бир түнэй дэп турбай кайты. Мэнин төрөгөндөрим алтай улус, боо журтагам, мында-ок өлөрим, сөөгим-

ди алтай-ок улус јуугай дэп турган эди. Јэ база, озодсн бэри үүрэнип калган јэринэн бағарга, болбой турган киж ийнэ! Бистин улускада ол јарады: көнөк-чапчак түптэп бэр дэп, айбылар болзо. Пэркилдэйдиг кыйыжары јок карын кижини айбылатпай, бойы суардан башка.

Сану айтты:

— Саадат кижиниг јүрүмин, Пэркилдэй-лэ Илбичи-дэн уккадый эмтир. Пэркилдэй озогызын куучындап бэр-зэ, Илбичи эмдигизин куучындайтан туру. Бир чөлөө күн болзо. јаш уулдар јуулыжап алып, онын кэрэгин куучындажып көрөөктөр. Айла бу салдаат кэрэгин чийгэн бичик-тэ јок, ондый бичик бар болзо, киж оны кычырып бойыда уч-бажын билэргэ үүрэнип турар-эди. Бисти салдаатка алатан болзо. ондый бичиктәрди јон ортозына ажындыра таркатса, ол сүрэкэй учурлу нэмэ болор эди!

Кака айтты.

— Бичик чыгарып, оны јонго таркадарын, база бистэн сурайт тийзин-бэ! Јамылулар онын кэрэгин, байала аайлап турган болбой!

8. Ак—бүк.

Кылай ичинэ уулдар эки конок андайла, јэ эмди андаарга токтозын тэжип, Сары Көпшинин бажына ажыг, өзөкти төмөн јүрүп ийдилэр.

Кылайдан баскан уулдар, ол күн түжилэ бастылар, чала инирдэ Ак-бүк дэп јэргэ-кэлдилэр. Ак-бүктэ ол тушта эки өрөкө туба улус јаткан болгон. Уулдар боо конор тэжип бир айылга кирдилэр. Айылдын јаан улузы үйдэ јок эмтир, үйдэ эки уул отуры; бирүүзи 16 јашту, бирүүзи 15 јашту. Јаан улузыгар кайдар барган дэп сурайырда, олар айттылар:—калын јуртту дэрэмнэлэргэ согумсагым бэдрэп барглаган, барганнан бэри эки кондылар; бэш коноктон бэри јанбазыс тэшкэн.—Уулчак Какадан сурады:

— Слэр кайда јаткан улус болгоныгар? Канайда андап јүрүп кэлдигэр? тэди.

Кака айтты:

— Бистин айлыбыс Кайынзаарда, айылдан чыкканан бэри бир јиирмэ үч коно бәрдибис ошкош. Бу Кара-Көпши ичиндэ-лэ андадыс. Тыйын-да чала көрүнбэйт, кыш ортозы једип кэлгэн, уйазына эмди јаткан болор. Оо үзэри, азыгыбыс түгэнэ бэрэрдэ, јанар дэп, үчү јөптөжөлө, эмди јанып отурус. Бу јыл андап канча крэлү таптыгаар?

Јаан Уулчак айтты:

— Јок, андап көп нэмэ тападыс, аајам күзилэ ооруи андабаган. Мэн бу ортозына јүрүп, бэжон ажыра тыйын аткам база бир-эки агас өлтүргэм, онон өскө нэмэ тападым.

Сану сурады:

— Бу кичү карындажын андабайт-па?

Jaан Уулчак айтты:

— Андап нэ андабазын, андаар эмэй: мылтык јок кэрэгиндэ андабады,

Илүүдэ эки мылтык турганын көрөлө, Кака сурады:

— Мылтык јок тэгэнин, бу кандый мылтыкгар туру?

Jaан Уулчак айтты:

— Бирүүзи мәнинг тробым, бирүүзи аајамнын јаан окту, кырлу мылтыгы. Бистинг уул мылтык јок-то болзо мылтыкту кижидэн артык тапкан эмэй!

Кака айтты:

— А-а, көрзөнг оны монгус турбай! Јэ нэни андап өлтүрдинг уул? Бискэ айдып бэр!

Кичү уулчак айтты:

— Јүс ажыра көрүк, үч койон тузактадым.

Кака айтты:

— Э-э, јакшы турбай, эрандый болбогондо. Јэ көрүгинди саттын-ба? Канчадан бәрдин?

Кичү уулчак айтты:

Көрүкти аајам садарга кожо апарган, Боро јаскыда өлтүргән көрүктәрди, 12 акчадан бэргән.

Кака айтты:

— Шулмус уул турбай сэн, анчы кижн болотон турун! Јэ бичиккэ үүрәнип турун-ба?

Jaан уулчак айтты:

— Бичиккэ кайда үүрәнзин, јуугында школ јок, јуукла тэгән школ Караайлуда. Оо јәтрә төртөн чакырым крәлү бар.

Кака сурады:

— Бу Ак-бүккэ нэни иштәп јадазыгар? Аш салып јазыгар-ба, Мал канча крәлү бар?

Jaан уулчак айтты:

— А тәгин-лә јадып јадыс; аш салганда чыкпайт, малыбыс, эки ат-төрг уй база мал јок. Бир кунајин бар болгон оны бооро күскүдә ай тудуп салган.

Сану айтты:

— Айу бар-ок јат оны нэ андабайзаар?

Jaан уулчак айтты:

— А база андаалап болбой салгандар! Бу мында Би лүүнинг орузынынг адаруузы бар, јас-күс айу оны ла кәгәжәргә бош јок. Јаскыда эки калад оодып јиди, бооро күскидә бир калада оотгы; үч орус кәлип андап болбой салгандар.

Кака айтты:

— Сләр бу јыжарды чәбәрләбэй, нэ өртөл туругар?

Мынан озо Саркы-Копшининг бажы кара жыш болгон тэш-кэн, эмди дэзэ, тэгин куу ак болуп калган; анда-мындала эки жагыс агаш көрүнэт!

Jaан уулчак айтты:

— Оны бис өртөп турган эмэс, өскө улус өртөп турбай! Былтыр жаскыда, боо уч кижн кэлип айу андап жүрэлэ, одуун очирбэй сала бэргэндэр. Онон от чыгала, кара јэр,—камык агаш күйгэн. Ол тушта бистин поскойтон үзэ күйди, очирип албай салганыс. Кийндэ карын јамгыр очирбэй кайты! Ајам ол улусты билэр, поскойтон кэрэгиндэ барып комыдал угускан эди. Онын кэрэги нэ болды болбой, билбэй турум!

Каракчы кирэ бэрди, Бэш уул отуруп койып, чайладылар. Чайды ичкэнчэ куучындаштылар-ок.

Сану сурады:

— Бу Сары-Көпшигэрдэ, балык дэп нэмэ бар-ба, јок-па?

Jaан уулчак айтты:

— Балыгы нэ јок болзын, бар-ла, тэгин андабай турбай. Бистин бу уул каа-јаа тузактайт. Кармака сүрэкэй кабат! Билүүдэн бир Капика дэп нэмэ кэлип, јас-күс балыкты ол сүрээн алып јат.

Кака айтты:

— Капиканы мэн билэрим, бажы калјайып алып, балыктап-ла жүрэр. Бистин јэрдин суунда, кайракан, куртконгыс артыспаган болор. Капика балыка өштү монус эмэй андый бойы-ла!

Айбу сурады:

— Орустын каладазы канча крэлү бар? Слэр кожо тудуп туругар-ба?

Jaан уулчак айтты:

— Бистэ калады јок, орус бойы алдынан тудуп јат. Адарулу каладазы бир алтон ажыра бар болор. Ајам кнрип чыгып жүргэндэ, каладазын база көрүп каруулдап јат.

Базытка чылап калган уулдар, амырар дэп јатклап ийдилэр. Айыл ээзининг эки уулы, чыкаары коштой турган айылга баадылар.

9. Кайынзаар.

Эки өзөктинг бэлтириндэ, Кайынзаар дэп јурт бар. Көдрө он-үч крэлү өрөкөлү, бастра кижн тоозы, јэтон ажыра бар. Јуугында дэрэмнэ јок, јуук-ла тэгэн дэрэмнэ, дөртөн чыкырымнанг бэри болбос болор.

Озо, јаткан улузы, нэмэ ээш дэп кичээбэс болгон. Тэгин көргөндө иштээр јэри байтак, аш чыкадый, өлөн эгкэдий; бүткэн агажын көргөндө јараш, нэ агаш јок дэл айдар! Кайынзаардый јэрлэр, алтай чинэ база ас-мас-ла бүткэн!

— Озо јайзангдар тужунда, мэн болоска айбуга јүрүп, ары бэри бичик алып јүрэтэн кижі болгом. Айбыгы кижидэ амыр бар эмэс, кыйыжарың јок; кыш-јай, түн-түш, аттан түшпей салып-ла јасың. Эм оноң бэри одус јыл ашкан-ок болор дэп, бодоп јадым. Ол тушта, Кайыңзаарда сэгис өрөкө айыл болгон. Сэгис өрөкө јуртта, бир-дэ тура дэп нэмэ јок јаңыс-ла Јэпрэм дэп кижі болчок туралу болгон. Мэн јылу тураа үүрэнгэн кижі, Кайыңзаарга кэлгэмдэ, Јэпрэмгэ-лэ түжип, оо конып јүрэтэм.

— Јэпрэм бойы ол тушта, одус јашка јеткэлэк болор. Јокту кижі болгон, балдары көп, јэ бойы база күчи јеткэнчэ иштээдэ, канайып ийзин, јаңыс кижі нэни бүдүрип калар! Кайыңзаар улузының эмэш аайлу—баштуу, Јэпрэм болгон. Бойы сагышту кижі андый мындыј нэмээ кысталышпас, улус ортозына оролышпас, бойының-ла ижи-јолын билэр. Оскөлөри андый бэди! Кырмакташкан, јаргылашкан, согушкан, кэјээлэрин үзүшкэн турар. Јайзан оморды јэмэлэп, база канчуузын сойгон эди. Анда-да јок, сраңай јалыкпас, база-ла болостожып, јайзандажып, божобой турглаарлар.

— Кижі эм бодоор болзо, ол тушта нэмэ—эш билбэс, мал ошкош улусты, чыбык-ла канайып јалкыдар? Эм көрзөгөөр! Ол-ок улус сраңай башкаланып калган. Ол нэдэн улам ондый болуп барды дэп, кажы бир кижі мэнэн сурабайынча калбас болор. Ол кижээ мәнің айдар каруум бу. Көп-тө айтпайын, канча билгэнинчэ айдайын.

— Озодон бэри, бистин алтай улусты өрө чыгартпайтан болгон. Оморды бичиккэ үүрэтпэс, кандый тузалу јолго баштабас, канайда јатқан, ондойдо јатсын тийр. Айдарда, бистин улус јолын баштанбай баады јүрүми јадыжы малдан-да ары болды, јаман јүрүмнэн улам, нэлэ кэзим оору табылды, оморго килэп, оморды эмдэбэс болды. Алтай улус кырылып астады, оморго чак јэтти. Бискэ мындыј јеткэр, кааңың башкаруунан улам болды. Ол бойынча база бир 30 40 јыл болгон болзо, бистин алтай улус сраңай өчип, ордыда јок болор эди. Эмди андый-ба! Бойыгардын көзигэргэ илэ көрүнип туру Совет башкаруу болгонноң бэри, он јылга јэдэ бәрди. Совет башкаруу, өчип брааткандарды тышдатты, карануйда отурган бойыбисты јарытты, кунукан бойыбыс омок болдыбыс; билбэсти билдибис, көрбөсти көрдибис. Качанда сагышка кирбэгэн алтай јэрибис, бастра школду болды, оору кэзим эмдээр туралар болды, балдарыбысты кийндирип азрап үүрэдэр школдор болды. Нэмэ билбэс бойыбисты, нэлэ тузалу нэмээ үүрэдип јат. Бу ончозы нэдэн болды дэп туругаар? Совет башкаруудың идэзинэн улам эмэс-пэ, оның шылта-

гыла бис кижн болдыбис! Мыны бодонор кэрэк, сананар кэрэк! Бар күчибисти Совет жанга бэрээлдэр, онын јолын тынғыдалдар, онон улам өрө чыгып, жангы јүрүм көрөрис.

Эм бу Кайынзардан улам бодогзор! Учип брааткан улус болгон. Эм андый-ба! Срангай башкаланып калган. Боо мэн бэш јыл јүрбэгэм, бу јыл кэлэлэ кайкадым. Он-чолоры жангы туралу, кэзиги јылу кажаанду, мылчалу. Школын айдарга-да болбос, кээн тура эмтир, јаткан јурт бойынын күчи лэ тургузыптыр. Аш салар, јакшы укту мал азраар болуптыр. Улузы ончо, јааны јажы бичиккэ үүрэнэр эмтир.

Мэн Кайынзаарга, бу јыл кышкы куран айда кэлдим. Озогы наајим дэп, Јэпрэм айлына түштим. Јэпрэм база карый-ок бэртир. Јэпрэмнин јурттын көргөндө, орустын јуртты дэп айткадый. Јурттын база сүрэкэй-лэ чыйрадыптыр. Озо нааји болгон улус коно јадып куучындаштыс. Куучын үзэри, куучын болуп турды. Јаткан јуртты, јүрүм-мгээрди јагыртаар дэп, уйгузарга, база күч болды, дийт. Озогы караан улус кайра тартты, кийндэ јаш улус, жангы јүрүм баштаар дэп, јэнди. Төрт-бэш јылга, јурт јарана бэрди. Кайда эм озогы улус дэп айдар! Эскидэги Кайынзаар эмэс, жангы Кайынзаар болды!

— Јэпрэмнин билэзи база бар болуптыр; төрт уул айылду, јаан уулы башка јуртту, үчүзи адазыла кожо. Бэш кыстын, төрт кыс кижээ барыптыр. Јаан уулым андап барган дийт, Илбичи дэп ортон уулым, күүнзиреп, былтыргы јыл, Кызыл Чэрүүгэ солдат болуп барган дийт. Эмэгэни балазыла бистэ јадыры, ада энэзинэ ойго јанбады, дийт. Илбичидэн үч бичик кэлди, бирүүзин бу јуукта алдыбыс, эзэн амыр јакшы јүрүм, үүрэдүүм-дэ сүрэкэй мээ јарады дэп туру. Эм база бир јыл үүрэнэлэ, эзэндэ күс јанарым дэп туру. Айса болзо, туштаарга кэлзэ-кэлэр болорыма дэп, чийптир. Мындагы јаш улусты, бичиккэ үүрэнээр дэп, јакып туру. Эмэгэнин база бичиккэ үүрэнзин дэп, айдып туру.

Мэн сурадым:

— Слэрдин Илбичи канайда бойы салдат болэргө күүнзирэгэн? Оо байала бир кандый кижн айгкан болор? Јэпрэм айтты:

— Бичикчи уул болгон, онон мынанга газэттер алып кытырып јүрэгэн болгон. Башкы јыл күскүдэ, бистин айылды табара бир салдат уул јанган Айлым Јурбуггу дэл өзөк ичиндэ, заимкада дийт. Эки јыл ажыра, салдат болуп үүрэнэлэ, эмди божоп јанып отурум дэп айтты. Бистин айылга коно јадып баады, бойы база эмэш алгай тилдү. Илбичи-лэ экү најаылажып. алган, куучын үзэри куучын

болуп турган. Ол уул, салдат жүрүмин онын үүрэдүүн сүрэкэй мактап турды, Мэн нэмэ билбэс болгом, энди көзим ачылды, сагыжым жарыды, нэ нэмээ үүрэнип алдым дэп, куучындап турды, јэ база, салдат кижинин жүрүмин куучындарда база јакшы болуптыр. Илбичи оны уккан кийндэ амыр јок болды. Салдатка барып үүрэнэтэним дэп тапты. Мэн-дэ јөпсиндим. јэр күүнин кэлип турган болзо, бар тэдим. Эм карын бир јылдап ары, јаш вулдарды салдаатка үүрэдэр дэп, јар болгон эмэс-пә! Үүрэтсин! Кызыл Чэрүүгә салдат болуп, јаш улус идэзин көргүсин, мэн оны сүрэкэй јарадып турум. Илбичидин кийндэ, база эки уул бар, тэгин-лэ куру төгөш болуп жүрә калганча, јаштары јэгсә, база Кызыл Чэрүүгә барып үүрэнгилэзин-дэр!—

Јэпрэм-лэ экү база узакала куучындаштыс. Сагышту кижии кайссын, нэни көргөн-уканын ончо куучындарды.

Эртэнгизиндэ мэн атанарымда, јэпрэм мээ айтты— ары бэри жүргөдий болзон, бискә түжип конып жүр-дэп.

10. Јабузу.

Үч ангчы уул, Сары Көпшини төмөн салдылар. Ол барала, Сары-Көпшөө киргән Јабузу дэп өзөктің оозына кэлдилэр. Ондо бир кээк-алтай улустың айылдары турулар. Үсти јанында бир аланчык айыл турган, уулдар чаналарын чэчип айылга јөлөйлө, оо кирдилэр.

Төрдө чакының төзиндэ, бир уул, чамчазы јок, чакаа јөлөнип алып, топшуур согуп кайлап отурган. Айыл ичиндэ база тынду нэмэ јок. От өчип калган, эки турун буруксып јадыры. Уулдар кирэлэ эзэн сурадылар айыл ээзи унчукпады, топшуурын сокончо кайлап јатты. Уулдар унчукпай отуруп койдылар, алап болдылар:—бу кижии сагыжы јэтпэс тэнэк кижии болор. Солын улус кэлэрдэ, кэрэккэ-дэ албай унчукпай, кыйын јадар,-дэп.

Уулдар курсак азып ичэр тэштилэр. Айбу чыгып одун экэлип, от салды. Сану суу экэлди, Кака табыргының эдип түлди; От јаан куйуп кэлди, казан бортылдап кайнады. Айыл ээзи кыйын јадып койып кайлаганча болды.

Үч нөкөр ажанарга отуруп койдылар айыл ээзи топшуурын туура салды, отура түжип, уулдардан сурады:

— Јэ, нэ табыш бар, кайдан кэлдигэр?

— Алтай бажынан.

— Нэни алдыгар?

— Тпөк алдыбыс.

— Угпөгөөр кайда?

Ит јигән.

— Идигээр-кайда?

- Камышка киргэн.
- Камыжаар кайда?
- Өрткө күйгэн.
- Өртөөр кайда?
- Жамгыр өчүргэн.
- Жамгыраар кайда?
- Јәргә киргэн.
- Јәригээр кайда?
- Кар бәктәгэн.
- Карыгаар кайда?
- Чана истәгэн.
- Чанаар кайда?
- Аңчы кийгэн.
- Аңчыгаар кайда?
- Бу отурулар.

— Јә аңдап јүрүп, нәни көрдигәр, нәни таптыгар?
— Бир күн аңдап, пуд ажыра балык алдыбыс,— сәмис јакшы балык әмтир, сәгис күн јип салдыбыс. Јәти күнниң бажында, јәм салып аңдадыбыс, јәткил јакшы кылганду,— јәти карыш камду өлтүрдибис. Кызыл-таш ичинә кәләлә, кинду аңнын изин кәстибис,—түги кара табыргыны, тузак-тап туруп алдыбыс. Кылай ичинә кәләлә, калганчы күн аңдадыбыс,—калын јуртка кондыбыс,—амыр әнчү уйуктайла, ай карыкканын көрбөбис. Јазулу оозына кәләлә, јайым айылга кирдибис,—табыш эзән укпай туруп, табыргы әдин јип отурус!

Айыл әәзи айтты:

— Адым Адыбас, адам Каланчы, сөөгим јалан. Уч катап кижі алгам, үчүләзи токтобой, барды, Әм јангыскан отурум, минәр адым јок, ичәр курсагым јок; айыл әжигинә базып јүрүм. Улус мәнәң чөкөнди, мәниң мэкәмә кирбәйдиләр. Бор-боткомды садала, Кадын ичинә барадым, төрлу јәргә јадып топшуурым согодым. Солын јәргә барзам, соныркап улус мәни азраар!

Кака айтты:

— Сләрдин јүрүмигээр арай коомой болуптыр. Карый бәргән әмәс, колынын күчи лә иштәзә, јангыс кижі курсагын азранар әмәс-пә?

Адыбас айтты:

Мән чагы јажыма иш дәп нәмә билбәс. Мәә јәнгиш иш кәрәк; озо ары бәри согум мал садатан болгом, јаш кәлиндәргә кажаай, јинди, ийнә үләйтәм болгом. Әм ол токтоды улус мәни әмди билди јәнгиш иш бәдрәп барадым, Сләрдин јәргә барза кандый болбогой; Айылду—јуртту, мал-ашту тул кадыт-та болзо, мәә кәм јок, одун—садын—да одып бәрзәм јакшы!

Кака айтты:

— Бистинг јэрдэ, сээ кэлишкэдий тугайлу кижиге табылбас болор. Бистинг улуска иштээр кижиге кэрэк, иштэбэс кэй кижиге бискэ јарабас; оок-тобур көчөнинг кабы, бистэ тэгиндэ көп.

Адыбас айтты:

— Андый болзо слэрдинг јуртка барбасым, торт Кадын ичинэ баратан турум. Акыр уулдар, бүгүн тундэ ай карыканын көрдигэр-бэ?

Кака айтты:

— Бис базытка чылап калган улус, тэрэнг уйкуда болло, көрбөй калдыбыс. Эртэн турала, јанындагы айылдынгу улусынанг уктубыс; тун ортозы крэдэ ай карыкты дэп.

Адыбас айтты:

Айды база, улу адам Каланчы, бэктэп туру-ба! Баа бир Јэлбэгэн дэп шилээмирдинг ижиге эмэй ол. Мэн тундэ чыкаары чыксам, ай карарып калтыр. Айдарда, јанындагы айылдардынгу улусын уйгус; улус уйгунала, мылтык аттылар, сабат кангыраттылар, оо үзэри итгэр үрүжип улый бэрэрдэ, удаан-да болбой, айыбыс карын ойто јарый бэрди. Јыл сайын айды, Јэлбэгэн карыдып бэктэп јат, мылтык адып,—табыш эткэндэ, тагма чочыйтан ошкош. Бистинг мында бир караан, Тойбозок дэп, кам өбөгөн бар. Озодонг бэри улуска сагышты ол кидирип, ай карыкса мылтык адарын, табыш эдерин, карын ол өбөгөн сүмэзин тааптыр. Баш болзын өрөкөнгө, бистинг улуска база јолду сүмэ айдып бэрди.

Кака сурады:

— Акыр ол Тойбозок өбөгөнинг, күн карыкканын бир качан көрдим дийт-пэ јок-па?

Адыбас айтты:

Озо бир јагыс көргөм дийт; ол тушта мылтык адарданг болгой, улус кут јок јажынган дийт. Күн нэдэнгу улам карыгып јат дэп суларыста, өбөгөн айткан эди, күн база ајаска јутка чыдажып болбой, карып јат, онынгу ордына өскө күн туруп јат дэп. Кары јажына јэтрэ кам болгон кижиге, нэ төгүндэзин! Чын айдып турган болбой.

Анчы уулдар ажанып алдылар, эмэш арткан эттү мин Адыбаска бэрдилэр. Эзэндэжип алала чыгып, туура өзөкти өрө чаналу јүрүп ийдилэр.

Јолой браадып Кака айтты:

Бистинг алтай улуста, эмди-дээ мал ошкош улус бар; эрмэктэрингу угар болзонг башка, јаш баладан-да ары, Озодонг бэри, бир-дэ нэмээ үүрэнбэгэн улус ол ийнэ. Уй-эдэнг уйэгэ,—баладанг балаа, анг болуп јуртап өзип јаткан албатыны үүрэтпэстэ, ол болбой кайдар. Бу Адыбасты

көрдигэрбэ! Онын эрмэгин уткыгар ба? Иш этпэс јалку. улуска мэкэдэрге болор. Ондый јалку нэмэлэргэ бэлэн айыл—јуртту.—јөөжөлу калыт кэрэк. Э-э, калак! Эмди-дэ битин алтвйдај тоозы эок бир түнгэй Адыбастар јүрүп јадылар. Олорды үүрэт-тэ, үүрэтпэ-дэ түнгэй јангыс. Јэ уулдар, слэргэ адаш куаар јаш уулдар, ондый нэмэлэрдин јолына барбазын дэп, ајыктанып корүп јүрэр кэрэк. Јакшаа үүрнзэн јакшы болорын, јаманга үүрэнзэн јаман болорын. Састы кэчиэр салган чичкэ күр-лэ чэк базып кэч, эмэш-лэ кыйа базар болзон. саска түжи, балкашка уймалганынды билбэй каларын.

11. Ангчылар айлында

Түн кирди. Кайынзаар улузы отты јангы јарытылар Школдын ончо көзнэктэриндэ от јарып туру. Школ качызы спектакль ойын эдэргэ турган эмтир; јаан улус, бирдэн экидэн јангы кэлип турулар, сок балдарды айтпазында, олор улустаң озо таан чылап чунажып кэлдилэр. Эмэш јажы јаан уулдар, бичик кычырын отурулар.

Јэпрэм эки уулына, үч күн чыгара аш соккон болгон. Иштэп чыладым дэл, пэчкээ чыгып јатты. Эки уулы школго баадылар. Илбичининг эмэгэни Кайтаа, база ойын барып көрөр дэп, эки јашту уулчагын, пэчкэдэ јаткан таадазына бэрди.

Јэпрэмнинг јаан уулы Кака, башка айылду болгон. Онын айлы адазынынг јуртыла коштой болгон. Кака андап барарда, өлөң одунына карындаштары болужып турды.

Јэпрэм пэчкэдэ јадып, балазын соолодып кайлап јатты. Эжик ачылып, онын кичү карындажы Санал кирип кэлди. База табыш ээш уктылар, иш јолдын кэрэгэн куучындаштылар. Санал Јэпрэмнэн сурады:

— Нэ аш соктоор? Түжүми кандый болуптыр?

— Бир кыра арба бар болгон, оны бастырып алдыбыс, База бир јүс пуд ажыра чыкты. Бу күн түжинэ тогус јүс снап буудай бастырганыс, оны чачкан јок јууп салдыбыс. Эртэн ок чачкай. Слэр нэни иштэп туругаар?

— А база кожыла, кэчэ-бу күн мылчанын агажын кэзип тартыбыс. Бистин Байзу мылча эдэр дэл тапты улустын мылчазына канчаазын кирэр, бойы мылчалу болбой дэп. Эки кыра ажыбыс бар, оны база удап согорбо! Агашты јеткил тартып алза онын до кийндэ соксо болбой! Слэрдин балдар кажы барглаган көрүнбэй тургаи?

— Школго-ло барглаган эди ойын көрөтөн тэжип. Бу кижии арийла амрап јат, јаш улус нэ болзын! Барып көргүлэгэйлэ.

— Бистин балдар база барглаган эди, көрөтөн тэ-
жип, Акыр, бу андап барган уулдардын табыжы угулбай
туру ошкош! Өскө анчылар тэкши жанганы удай бәрди.
Кака баштаган уулдар нэ саадады!

— Он бэш коноктон өтпөс тэшкэн, эм жиирмэ төрт
конды ошкош. Нэмэ тапай турган болзо, јанып кэлгилэ-
бэй, байала таап турган учун жүргилеп јат! Тэгин азык
түлүктәри ас болгон! Узак жүрүп азыктары чыдашлас јан-
ган анчылардан алганан башка.

— Эм Чагаан ай јангырар, андап эм нэмэ табар эмәш-
пә?! Тыйын-сайын ончо ичээнгә-уйазына јадып ийзә, ан-
чыларда токтоор болбой.

— Бу мында, бистин уулдар снап тартып жүрәлэ, бө-
ө инин изин көргүлөптир эди, Күстән бәри ондый нэмэ
билбиртпегән болгон. Кулугур кайдан кәлди болбогой,
јуулыжып алып оны андаар кәрәк эди.

Кәчә Кончык бискә отуруп барган улуска јарлап жү-
рүм дийт, ийтәрин ары-бәри алып жүрбәзин, Кара-су ичи-
нә сәккә корон салдым, айса болзо бөөри учырап болор-
бо дәп

— Коронун јакшызы-коомойы бар-ок тәжәт. Кәзик
коронго бөөри турчәлэ сыны каны када бәрәт, кәзигинә
әс јок а лдырбай жүрәр. Былтыр Кака бөөригә база корон
салган, онызынан эш нэмэ болбоды. Коронды база соок-
то салганы јакшы тәжәт, јылуда салганда, онын күчи крә-
лү болуп, бөөри алдырбай кәм јок жүрәр дәп айдыжат.

— Јәпрәм-лэ Санал, бир кәзәк, иш јол кәрәгин ку-
учындажып отурдылар, Кичү кәлди ойын көрөргө школ-
го борбаган болгон. Айыл ичиндә казан аяккла бәрижип
јүрди. Кәлин чай асты, эки карындаш чайладылар. Чай
ичип отурганча, јәпрәмниң кичү уулы кирип кәлди. Јәп-
рәм уулынан сурады:

— Кайты, нэ болды? Ойыныгаар божой бәрди-бә?
Уулы айтты:

— Јок, ойын башталгалак, јаан улус арай ас тәжәт,
анча-мынча сакыыр дәп турулар. Кака јанып кәлгән дәп
угала, оо отуруп кәлдим.

Адазы сурады:

Јакшы жүрүп кәлгләэгән-бә? Нәни көргүлөгән нәни
тапклаган?

Уулы айтты:

— Јакшы жүрглөптир. Бир камду, үч табыргы, база
јәтон ажыра тыйын тааптырлар.

Адазы айтты.

— Уулдар база јакшы тапклаган турбай. Канайда жү-
рүп кәлдибис тәжәт?

Уулы айтты:

— Кара Көпши ичинэ-лэ жүрдибис дийт.

Јэпрэм-лэ Санай, Какадан барып табыш угар тэжип, чайларын чала-чула ичкилэйлэ, чыга бәрдилэр.

Кака эки нөкөрилэ, јаңыла айылдарына јеттилер. Кананың айлында, база бир үч-төрт крэлү улус отурулар. Аңчы уулдар јанган тэжип уклайла, куучын угарга кэлгилэп-тир: Кэлгән улус' уулдардын тапкан јөөжөзин көрдилэр; камдуды көрөлө айттылар, кылгазы узун чоком кара камду эмтир, јакшы баага садылар тэштилер. Јэ кышкы аткан түк-јәткән тыйынды, айдарыда јок; эки кинди көрөлө айдыштылар, јаан јакшы киндэр болуптыр, база акча јөөжөө јарайыр нэмэ бу тэштилер.

Кака канайда жүрглэгәнин ончо куучындады. Кийндэ Јабузуга кэлгәнин, Адыбас-ла куучындашканын айдарда, отурган улус каткырды. Кәзиги айтты, Адыбасты билбәс кижии бар эмәш-пә; озо болосторго, јайсаңа, айбуга жүрә-эчи Адыбас эмәй ол. Иш кәрәксибәс, јалку, кижии мэкәлэ-эргә билэр, малду ашту, тул кадыт бәдрәп жүрәр, кайракан. Ол шиләәмир, эки тул кадыттын јуртын коскоды, кийндэ олоры күру тын айыл әжигинә басклай бәрбәй кайты.

Ай карыкканын јурт улус база көргиләтпир. Онын учурын школдын качызы, ай нәдән улам карыгып јат дәп, јонго куучындап бәриптир.

Айыл јурт ончо эзән амыр тэштилер. Илбичидән бичик кәлди, јакшы жүрүм, айса болзо улузыма туштаарга, Чаган айда кәлзә-кәләрим дәп, чийп туру тэштилер.

12 Аймактын кижизи.

Эки күний бажында, Кайыңзаарга аймактаң эки кижии кәлди: бирүүзи аймак кижизи, бирүүзи база тәгин куучын айдар кижии эмтир, јаткан јурттын улузын тәкши јуудылар. Јэпрәм айтты: јонды мәний айлыма јуузын дәп. Аймактаң кәлгән кижии айтты;—Сләрдин сельсоведыгаар раак болуп јат сләрдин ончогорды оо алдыртарга кәлишпәй турарда, чого јаткан јурт дәп, аймак мәни сләргә ийди. Мәний кәлгән кәрәгим, айдар сөзим, јаан кәрәк болуп јат. Сләр оны угаар, шүүжээр, јөбигәр айдыгар. Бу мән-лэ, кожо кәлгән кижинин айдар сөзи, база учурлу сөс болор, оны-да база ајаарып шүүжип көригээр!

Улусгы јарлап са инир кирзә, јэпрәм айлына-тәкши јуулзын дәп. Улус мыны јаратты: күн кыска, түн узун, куучын угуп отураарга, ол сүрәкәй јарады тэштилер.

Ааймактаң кәлгән кижии куучындады.

— Бистин Совет Республикаларда, јүзүн јүүр башка-башка укту нәлә албаты јуртап јат, Каан тужунда, бу

оок албатыларды өрө чыгартпайтан болгон. Ол оок албатыларды бирүүзи, бистин алтай улус болгон. Каанын бийлэри, урядниктары, абыстары, жайзандары тэгин улусты кижээ бодобос болгон. Кижээ онду сөс айтпас, кижилэ јакшы эрмэктэшпэс, кижээ бийлэп. байыркап, үкүстэ-эрдэн башка, јакшы сөс бистин улус качанда көрбөгөн,— укпаган.

— Эм ондый эмэс болды. Совет Республика болгон бэри он јыл болды. Республика ичиндэ јаткан оок тобур албатылар, автономный областу, автономный республикалу болуп јуртап јадылар. Бистин Совет башкарууды, башка јәрдин госуларстволоры јэк көрүп јадылар. Нэнин учун ондый дэзэ? Бис јэрибистин јутпа капиталистарын, помещиктарын, фабриканттарын јок эттибис: булар кара албатынын күүчи-лэ јатклаган болгон. Кара албаты башкарууды колго алды; помещиктардын јэри, капиталистардын фабрик-заводторы ончозы, албаты колында болды. Эм онын кэрэгиндэ, башка јәрдин буржуй-капиталист госуларстволордын, каны куруп, бисти өштө-гилэп, бискэ шок эдип турулар. Олор база кара албатынын канын төгөр күүндү. Чагы јэтпэс госуларстволордын јэрин блаап, албатызын кулданып јадылар. Ачап јутпазын бадырып болглобой, база јуулажар тэжип шыйдынып турулар. Олордын тили бир айдар, кылыгы башка болор. Јуу этпэй амыр јадар дийр, туйукла чэрүүн көптөдип, мылтык-јэпсэлдерин тыгыдып турар. Бисти башкаруубыс олорго айдып јат: јуу-ээш этпэй амыр јадаалдар. чэрүүди астадалыктар, чэрүүгэ,-мылтык-јэпсэлдэргэ чыгып турган акчаны, албатынын нэлэ тузалу кэрэгинэ тудунаалдар,— дэп.

— Јутпа капиталистарга ол јарабай туру. Олорго база јуу кэрэк, албатынын канын ичэр кэрэк. Бис айдып јадыбыс:—бис јуулашпас, албала јэр блашпас; јэ бискэ кэ-лчип тийэр болзогор, үлүүгәрди бэрэрибис. Бистин Кызыл Чэрүүбис идэлү чакту, бис кара албаты тэкши көдү-рүлэрибис, бистэ јалтаныш јок, дэп.

— Мынын учун, капиталист госуларстволорло јэнгир-жэргэ, бис качан-да болзо, бэлэн болор кэрэк. Олор бисти јуулап, јэрибисти блаап, бийыбысты кулданбазын дэп, база шыйдулу бололыктар. Бистин Республика јэриндэ, нэлэ укту албаты болзын, олор тэкши Кызыл Чэрүүгэ идэзин бэрглэзин, оо болушсын, онын күүчин тыгытсын. Онон улам бис тыгырыбыс, өштү капиталистар бискэ тийдир-нэргэ јалтанар.

— Кызыл Чэрүүди тыгыдар кэрэгиндэ, Бистин төс башкаруубыстын колында турган, нэлэ укту албаты, Кы-

зыл Чэрүүгэ салдаат болуп кирэргэ күүнзирэп турулар. Бис алтай улус нэ болгон! Кызыл Чэрүүгэ идэбисти бэриг, оо нэ кирбэс! Озо каан тужунда, солдат кижининг үүрэдүү кату болгон. Эмди андый эмэс, эмди Кызыл Чэрүүдинг үүрэдүү сүрэкэй јакшы, нэ нэмэ үүрэдип јат. Оо туруп үүрэнип чыккан кижиге, јонго бүдүмчилү, күндүлү болуп јат.

— Бистинг алтай улусты, Кызыл Чэрүүгэ салдатка алар кэрэгиндэ, Ойрот Автономный Областтын, 5-чы Совет Јуунында, делегаттар база шүүжип, оны сүрэкэй јаратты. Јаш уулдар салдат болуп үүрэнип алза, ол учурлу болор эди. Эм туруза, кэзик уулдар бойлоры күүнзирэп, өйин сакубай, салдат болорго бардылар. Слэрдинг-дэ јердэн, бу отурган Јэпрэм өбөгөнинг уулы Илбичи, салдаат болорго бойы күүнзирэп баады. Ондый уулдардын ады, качан-да болзо-макка калар. Јэ андый-да болзо, Кызыл Чэрүүгэ болор болбос кижини албай јат. Оо кол күчи-лэ јат кан чэги јок, бүдүмчилү, су-кадык кижиләрди көстөп, шүүп алар учурлу.

— Јэ, мэн куучындап божодым, слэр отурган јааны-јажыгар, мәнинг куучынымды уктыгар. Эм бойыгар оны ағылап шүүжигэр, кандый аайлу болор.

Куучын угуп, тым отурган улус, күүлэй бәрди. Айбула Сану баштаган бир кэрэк јаш уулдар, туруп чыктылар:

— Кызыл Чэрүүгэ салдат болорго бис јөп, Илбичи канайып үүрэнип јат! Бис ошкош түнэй үүрэнәрис. Бис Кайынзаардын јаш өскүрүмдәри јөп дөп, бичикти эмдилэ чийгәр! База көп эрмәк јок. Илбичээ мак болзын, бискә јолды ол көргүсти!

Бир караан өбөгөн айтты:

Мәнинг јангыс уулым Сүскәнәкти апарза, мэн канайып кижиге болорым? Ижимди кэм иштээр, айыл јуртымды кэм көрөр, кэм башкараар?

Айбу айтты:

— Сүскәнәкти тэгин-дэ салдатка аларга јарабас. Ооынг бүдүмчизиге јок мэкәчи-төгүнчиге кижиге ол. Шокчызы база ондый. Мэн койонго тузак тургузып салгам, ол дөзә, мәнинг тузагыма төгөш сугуп салбас бәди! Ол база јакшы кылык-ла? Јок, ондый шокчылар Кызыл Чэрүүдә болбозын!

Аймак кижизиге айтты:

— Акыр улус, слэр јакшы јаман айдышпагар! Ол өбөгөн чын айдып јат: јангыс уулымды салдатка апарза мэн нэ болорым дөп. Онынг учуры база бар. Салдатка алатаны сүрэкэй шүүлтәлү болор. Бастја улусты кайдан алзын! Су-кадык, јаманы јок, јакшы бүдүмчилү улусты

алар. Бир журттын, жагьыш иштээр кижизи, салдатка барарга кэлишкэдий болзо, ондый кижини албай јат. Кызыл Чэрүү кэрэгиндэ үч башка јэнгилтэ бар. Ол јэнгилтэлэр, айыл-јурттын билэзинэн көрө, иштээр, иштэп болбос улузынын тоозынан көрө агылап јат. Совет башкаруу бу кэрэкти база сүрэкэй шинжилэгэн. Јэ, эмди слэр, бу кэрэк учурлу болды, јарады дэп, бичик бүдүригэр, оны мэн аймака бэрэрим Ол јөп-пэ кандый?

Улус тэкши айтты:

— Сүрэкэй јарады, учурлу болды! Бис ончобыс јөп, бичикти чийгэр!

13. Агроном.

Аймактын кижизи айтты:

— Јэ. бу Кызыл Чэрүү кэрэгиндэ айткан куучыныбыс божоды. Эм бу мэн лэ кожо кэлгэн агроном киж, слэргэ, малды канайда тудуп азраза оноң туза болор, оның сүдинэн астам болорын куучындаар, оны угаар!

Агроном киж куучындады.

— Мэн база алтай сөөктү киж, өскөн јаткан јерим Кадын ичи. Јиирмэ үч јаштуда Том-тураа барып, үч јыл үүрэндим, бу јыл күскидэ јандым. Мэниң үүрэнгэним: малды канайда азрап, кандый укту мал тутса оноң астам болор, оның сүдин канайда иштэйтэн. Мының ончозын мэн куучындайын.

— Бистин алтай улус көп уй мал азрап јат, јэ оноң туза аларын билбэй јадылар. Алтай укту уй—малды чэк-тэргэ болбос, оны јакшы тудуп азраар болзо, ол ээзинэ астамду болор. Бис андый эмэс; кыш болзо, бистин уйлар соок кажаанда туруп јат. Соок турган мал калтырап, эдин салар, сооко чыдабай көп олон јиир. Јас чыкса эдилтам толбос' сүди дэзэ јай ортозында түжэр. Айдарда ондый уйдан нэ туза болор! Эикэн өлөңгинэдэ турбас. Јэ малда буру-јок, оның ээзи бурулу. Оо јылу кажаан кэрэк, бистин јэрдэ агаш јок эмэс. Јылу кажаан эдэр күчи јок болзо, тэгин сэрүүндэ кажаан этпэс-пэ! Оо турган уй сооко тонбос, өнөң көп јийбэс, сүди кожылып турар.

— Уй малды үч јаштан ары быкаа кожор кэрэк. Оок сөөктү јаш быкаларга кошпос кэрэк, јаш уйдан, оок быкадан өскөн малдын сөөги, кичу болор. Эмди өзөк сайын, јоон сөөктү казнанын быкалары туруп јат. Уйларды оо кожор кэрэк, кичу быкаларды кэстирип салар кэрэк. Уйларды јоон сөөктү быкаа салза, оның угы башка болуп јаранар.

— Бистин кэзик улус, 10-12 уй саап јат. Оның сүдин аныс-ла чэйгэндээр, арчы курут эдэр; 10 уйдан көп-лө сјалза, јарым пудтан бэш пуд сарју алар. Айла алтай сар-

јуудын баазы јэнгил, пуды 16 салковойдон өтпөс. Эм бодоп көрүгээр. Он уйдын јайыла бэргэни 80 салковой болор. Мыны уйдан астам алып јадым дөп айдар-ба? Бодоор болзо чыгымнан өскө нэмэ јок.

— Јок онойып јадып бис нэмэ болбос. Ондый болзо, айыл-јурт өнжидэри тэмэй. Эмди мындый болуп јат. Бастра алтай јэриндэ, сүтгэн сарју-быштак эдэр заводтор болуп јат. Бир канча јурт улус биригип, завод тургузып, сарју иштөп јадылар. Сүт бэрип. турган улус, ай сайын сүди учун акча алып јат. Мэн-лэ коштой бир кижии јуртап јат. Онын саап турганы үч уй. Ол кижии алдында чэйгэндөп турган, былтырла јылдан бэри уйларынын сүдин заводко бәрди. Чэйгэндээр тужунда, үч уйдан бир јыл алганы, эки пуд јарым сарју болды. Айдарда үч уйдын бэргэни 40 салковой болды. Былтыргы јыл чэнөп көрөргө, сүдин заводко бәрди. Јайдын үч айда сүдин бэрэлэ, кийндэ бодозо, ай сайын уй бажына 8 пудтан кэлижөт; үч айга бэргэн сүт 72 пуд болды, сүтти 70 акчадан бодоп бәрдиләр. Айдарда, үч уйдын үч айга тапканы, 50 салковой 40 акча болды. Ол кижии сүдин ончо бэрбэй, айлында ичөргө база артызып турган. Кышкы јиир сарју курудын, аарчызын күстин эки айда уйларынан-ок таап алды. Мыны көрүп турганда ол астам эмөс-пэ! Ол кижии јайыла бэргэн болзо, онон-до артык алар эди.

— Сүттин заводы кичү, улузы ас болзо, онын астамы ас болуп, чыгымы көп болор. Элбөк члөнду завод болзо, онын чыгымы ас болор, астамы көптөөр. Айдарда сүттин баазы көдүрилип јат. Мэнин байа 70 акчадан бодогоным, тал орто баа болгон. Кэзик јаан заводтор, пуд сүтти салковойдон бодогоны бар.

Слэрдин Кайынзаарда он ажыра јурт улус ончогор уйлу-саанду улус болуп јасыгаар. Чэйгэн эдип, туза алып јатканыгар јок. Боо сүттин машиназын тургузар кэрөк, онын каймагын дэрэмнээ апарып заводко бэрэр кэрөк. Дэрэмнэнин заводы слэрди кожулзын дөп турган эди. Слөргө ол јөп болзо, онон кижии кэлип слөргө аайлап баштап бэрэр.

База бир айдар сөзим страховка кэрэги. Бистин малла јаткан улус малын страховать эдэр кэрөк. Уй мал учун төлөөр, страховканын төс акказы бар, оны кандыйда кижии төлөөбинчө болбос. Јэ онон башка, мал ээзи бойынын күүнилэ, төс акчаа үзэри база төлөйтөни бар. Мынайда страховать өткэни, мал ээзинэ сүрөкэй бужу болуп јат. Малды тэгин страховать өткэн учун, јарым баа болор; үзэри күүн-лэ страховать өтсө үч үлүү болор. Эм тургуза уй малды, тураны, алмарды, мылчаны страховать

Эдип ядылар. Удабай жылкы малды база страховать эдэргэ турулар. Кижиге малын, журтын, кразын страховать этсэ, ол сүрэкэй бужу нэмэ. Бир канайып јеткэр болуп, мал өлзө, ол эмэзэ журт күйзэ, казна онын учун төлөп јат.

Јэ, бу мәнин айткан сөзимнэн улам, бойыгар шүүжип көригээр, јараар-ба јарабас-па, онызын айдыгаар!

Санал айтты:

— Сүгтин машиназын бискэ тургузар кэрэгиндэ, мындагы улус бис бойыбис јөптөшкөис. Онын кийндэ, завод кэрэгин башкарып турган кижилэргэ барып айдар. Мэн санагамда, сүгтин машиназын тургузаргала кэрэк ол сүрэкэй јараар нэмэ!

Кака айтты:

— Уй малды јарандыарга, бистин журтта јакшы быкалар јок; јалаң-ла чок сөөктү торбоктордон өскө. Аймак бискэ угы јакшы, јаан сөөктү быка бэрзин дәп турус.

Јэпрэм айтты:

— Уй малдын страховказын, улус тэкши төлөгөн болор. Эм оо үзэри кижиге бойынын күүнилэ катай төлөрин, база аңылажып көрөр. Ол јарагадый нэмэ дәп көрөдим. Минэр,— иштээр атты, страховать эдэргэлэ кэрэк эди. Јыл сайын бөөригэ кэзимгэ, аайлу мал кырылбай јат-па!

Сану туруп айтты:

Кызы Чэрүү кэрэгиндэ чийгэн бичик, бистин школдо јок. Ондый бичик бар болзо, аймак оны бискэ ийзин!

Аймактын кижизи айтты:

Слэрдин јөбигерди, сурагыгарды, бис бастра бичиккэ чийп алдыбыс. Эм аймактын јамылулары оны көрөлө, слэргэ каруун айдар. Јэ эмди айыл—јуртыгарга таркап јаныгаар. Бистин куучын куучындашканыбысты ундубай, бойыгар база шүүжип угужып туругаар.

14. Илбичи.

Чаган ай божоголокто, Кайынзаар улузы сазган, кэзип чоккон аштарын үзэ согуп алдылар. Јыл чыгара, үрэн эдэр, ичэр аштан тутак болбос тэштилэр. Јол јакшыда јурт-сарт чийрадарга, эмэш агаш тартар кэрэк тэжип, агаш тартылар; агаш кэрэксибэзи одун кэстилэр.

Күн чыгыжы јаар, Амур дәп јаан суу бар. Ол суудын узуну үч мун пэристэ крэлү бар. Ол Амур суудын јэри база сүрэкэй элбэк јэр. Ондо городтордо, тэгин дэрэмнэ дә журт көп. База нэлэ укту албаты бар: орус, кыдат, бурят, корей, монгол, якут, тунгуз, оноң-до башка оок укту албаты журтап ядылар.

Кызыл чэрүүгэ күүнзиреп, салдат болуп барган Ил-

бичи, экинчи жылын үүрәнип туру. Онын үүрәнип турган јәри, Амурдын јаказында бир Амазар дәп јәрдә. Оны табара тәмир јол барган.

Алтай укту кижидән, Илбичидән башка база бир Аднак дәп, уул кожо барган. Аднактын өскөн јәри Алтын-көлдин бажында болгон. Илбичи эм јагыс эмәс, јәринән нөкөрлү болды. Уулдар кичәеп үүрәнип турдылар, орус-та тилин јакшы билдиләр. Кожо салдаат болуп үүрәнип турган нөкөрлөрилә, нак јүрдиләр. Уулдарды үүрәдип турган командирлардын сөзин угуп, ологго јакшы көрүнип јүрдиләр. Салдаат үүрәдүүдән башка, уулдар кандый-ла бичиккә база үүрәндиләр; тоо бодоорго, чийәргә, бичик кычыарга. Уулдардын база бир сүрәкәй кичәеп үүрәнгәни, Совет башкаруудын јагын јакшы биләргә болды. Јәр үстүндә кандый албаты бар, олардын јүрүмин јадыжын бичиктән билдиләр. Совет башкаруу дәзә, капиталист госуларстволордын башкарунан башка болуптыр дәп олардын јәриндәги крестьяндарла ишмәкчиләрдин јүрүми коомой, буржуйлары оларды кыстап турган әмтир дәп.

Капиталист госуларстволордын солдаат кижиләриин үүрәдүү катту болуп јат. Олар чәрүүди дәзә, албатынын јәрин блаап, јурттын коскорорго, улузын кулданарга үүрәдип јадылар. Бистин Кызыл Чәрүүбис андый эмәс, Кызыл Чәрүү кол күчи-лә јаткан албатынын идәзи болор, ишмәкчи-лә крестьянын башкаруун корыыр күчи болор. Кызыл Чәрүү бойынын јәрин өштүләргә бәрбәс, башка албатынын јәрин блаабас, калыгын јуулап кулданбас.

Мынын ончозын Илбичи билип алды.

Әки алтай уул бойлары күүнзирәп Кызыл Чәрүүгә кәлип үүрәнгәни, он бәш ай болды дәп, әмди бир айга јәринә барып кәлзиндәр дәп, командирлары јөп әттиләр, Илбичи-лә Аднак, тәмир јолго отуруп алдылар, күн бадыжы јаар јүрүп ийдиләр.

Кочкор ай јагы кәлди. Кайынзаар улузы, јәринә сүттин машиназын тургузар тәжип јөп әт тиләр. Уй-мал төрөп туру, онын сүдин заводко бәрәр тәштиләр. Ташина кәрәгиндә аймака кижии йәр, ондо сүттин заводын башкарып турган кижәләргә барып јолыгар тәжип, Саналды ийдиләр. Санал уканда јок, аймака јүрә бәрди. Завод башкарып турган кижии, Кайынзаар улузынын јөбин сүрәкәй јаратты. Әки коноктын бажында бойы барып, сүттин машиназын тургузып, оны иштээр кижизин кожо бәрәр болды.

Санал айлына јанарга турала, акыр бир салдат киимдү кижии председатель-лә күүчындажып отурган. Санал угуп отурза, алтай тиллә куучындажып отурлаган. Бу андый алтай тилдү салдаат болотон дәп, туруп ос-

тол жаар басты. Салдааты көрөлө, баштап таныбады. Салдат турала, Санал-ла эзэндэжиң табыш угушты.

Председатель айтты:

— Сэн Илбичи, айлыңа жанарга кижиге тапай турганың, карын төрөгөн абаайың учырабай — кайты. Айлыңдагы улусың сәни сагыбай турган болор, эмди жанып кэлзән, оло сәә сүгүнәр-дә, кайкаар-да;

Илбичи айтты:

— Мәниң ырызым болды ошкош, абаайыма туштап кожо жанарга. Јә председатель, мән эмди Илбичи эмәс, эмди мәниң адым „Кызыл-Јылдыс“. Бичигимдә-дә салганы бу жаңы адым.

Председатель айтты:

— Кижиге сәниң эски адыңа үүрәнип калган учун, адап турбай. Бичигиңди көрдим-лә, жаңы ат турган. Салдаат кижәә, бу адың сүрәкәй јарады.

15. „Кызыл јылдыс“.

Иңир бозом кирә бәрәрдә, Санал-ла Илбичи (Кызыл јылдыс) Кайыңзаарга јәдип кәлдиләр. Туралардың ичиндә от жаңы-ла јарыды. Јәпрәм айлының улусы, мал-салын өлөңдөп божойло, ажанарга отуруп койдылар. Чыкаары иттәр үрүжә бәрәрдә, јәпрәм айтты:

Чыгып көригәр ит кәмди тургузып туру. Кижиге боло иткә туырбазын.

Кичү уулы чыгала, удаан јок ойто кирәлә, айтты:

— Санал абаайым-ла кожо, солун киймду сопокту кижиге кәлгләп јат. Иттәр абаайымды таныйла токтой бәрди. Јәпрәм айтты:

Санал аймактаң жаңы јанган јат. Кожо кәлгән кижиге, байала сүт заводының кижиге болор.

Эжик ачылып, Санал баштап кирди, оны ээчий солун кижиге кирди. Кийгән кийими салдат кийим, сүүри бөрүгиндә кызыл јылдысту. Ажанып ооруган улус тура болдылар. Солун кижиге айтты:

Нә турдыгар! Кәм јок ажаныгар-ла. Мәни таныбай туругарба?

Јәпрәм ол кижәә јуук базып кәләлә, таныйла, кучактап окшонды; өскөлөри база танып эзәндәшти. Жаңыс Илбичиниң эки јашту уулчагы, коркуп јууктабай турды.

Солун кижиге көрөлө, јалтана бәргән улус, сүгүнүжә бәрдиләр. Кайдан кәлдин, канайып јәттин дәп, сурак үс-түнә сурак болды. Јаан айылчы тәжип, Илбичини күндүләй бәрдиләр. Илбичи жанып кәлгәни, јурт улуска ол-ло тәкши угула бәрди. Айбу, Сану баштаган јаш уулар јүгүрүжип јәдә кәлдиләр. Олорды ээчий әнчикпәй, јаан-јаш,

үй кижилэр, база кэлдилэр. Удаан јок, айылга улус бадышпай баады.

Јуртынанг раак јүрбэгэн Кайыгзаар улузы, Кызыл-Јылдыстын (Илбигини эмди Кызыл Јылдыс дэп адарыс) куучынын угуп кайкажып турдылар.

Јуулган улустын ортозында, озо каан тужунда салдат болгон Пэркилдэй ондо-ок болгон. Кызыл Јылдыс, јүрүми јадыжын, нэгэ үүрэнгэнин бастра куучындады. Улус угуп база кайкажып мактап турдылар. Кызыл Јылдыс айтты:

— Каан тужундагы салдаатын јүрүмин, онын үүрэ-дүүн, слэр Пэркилдэй өбөгөнөн көп угуп јүргэнигэр. Эмди ондый эмес. Совет башкаруу, кол күчи-лэ јаткан, ишмэкчи-лэ крестьяннын башкаруу болуп јат. Ол башкарууды, Кызыл чэрүү корып јат. Совет Республикалардын, кол күчи-лэ јаткан албатызын, өштүлөрдөң корыыр идэлү шибээзи болор. Бистин чэрүүбис, буржуйлардын чэрүү-зиндий эмес олор јутпаларын бадырбай, оок албатыны јуулап јэрин блаап, калыгын кулданып јадылар. Бис јуу чыгарбай, амыр јадарга јадыбыс. Јэ буржуй-капиталист госуударстволор, бискэ кэлип тийзэ, јэрибисти блаашса, олор-ло бис тартыжарга билэр. Кызыл чэрүүбис олордын күүн-ин јандыар, батпай турган јутпазын тойдыар. Бис олордонг коркуп, јалтанып турганыс јок; бис ологго тийбэй, амыр энчү јадып, нэлэ ижи јолыбысты онжидэргэ јадыбыс. Јэ олор бискэ тийэр-лэ болзо, үлүүн бистэн албайынча калбас.

— Бистин башкаруубис ишмэкчи-лэ крестьяннын башкаруу болгондо, оны корып турган чэрүүбис ишмэкчи-лэ крестьяннын-ок болуп јат. Кызыл Чэрүүгэ дэзэ, кол күчи-лэ јаткан ишмэкчи-лэ крестьян улусты алып јат. Оо турар кижинин шүүлтэзи сүрэкэй, болор—болбос киж-и албас учурлу. Колынын күчи лэ јаткан, су-кадык јүргэн, јаманга јаргаа кирип, чэктэтпэгэн кижилэрди алып јат. Алза-да, ондый кижилэр салдаат кэрэгин кожо иштээр.

Кол күчи-лэ јаткан албаты ончозы, Кызыл Чэрүүгэ болужар кэрэк. Өштүлөрдин күүн-ин јандыарга, Кызыл Чэрүүбисти тыңыдаалдар. Башка-башка укту болуп јаткан оок албатылар, эмди алдынанг республикалу, областу болуп јуртап, ончобыс бирикэн СССР болдыбыс. Мынын кэрэгиндэ, кандый-ла укту албаты болзын, эмди Кызыл Чэрүүгэ салдаат болзын дэп, бистин Төс башкаруубыс јакып туру. Бис алтай улус, Кызыл Чэрүүгэ салдаат болорго јарап турубыс. Онын кэрэгиндэ, 1927 јылда Тулаан айда, бистин Ойрот Областын 5-чы Совет јууны, алтай

улусты салдаатка алзын дэп, jөп бүдүрди. Ол сүрэкэй
jараар нэмэ болды. Нэмэ эш билбэс, алтайдын jаш уул-
дары салдаатка барза, оlorдын сагыжы jарыыр, нэ нэмэ
үүрэнэр. Мэн бойымды айдайын. Мэн мында jадарда нэни
билдим, нэни көрдим, слэр бойыгар билэрзигээр! Эмди
мэн нэгэ-дэ үүрэндим, нэни-дэ билдим. Он бэш ай үүрэн-
дим, эм тогус ай калды. Jакшы жүргэн учун, командирлар
мэни бир айга айлыма божотты. Мэн-лэ кожо Алтын-көл-
дөң бир алтай уул үүрэнгэн, jэринэ барарга раак болор-
до, ол уул Өйротто туракалды. Эм ойто ол уул-ла кожо
барыс.

— Мэнинг адым Илбичи эмэс. Мэн эмди jаңы атту,
эмди мэнинг адым „Кызыл jылдыс“ дэп болор. Бичиккэ
ады jолымды онойдо салып jадым.

— Мэн барган кийндэ, слэр жүрүмигэрди jаныртып тур-
ган эмтиригэр. Аш салып, укту мал азраарга, сүтти ма-
шинаа бэрэргэ турганыгаар, сүрэкэй jакшы болуптыр.
Озогы жүрүм токтозын, jаңы жүрүм болзын. Совет баш-
каруудын амыры-ла, Кызыл Чэрүүдин идэзи-лэ, алтай улус
качананг-качанга амыр jадып, jуртты тыңып өңжил jатсын!

Айбу, Сану баштаган jаш уулдар туруп чыктылар,
колдорын көдүрип кыйгырдылар:

— Совет башкаруу эзэн амыр болзын!

— Кызыл Чэрүүбис идэлү чакту болзын!

Пэркилдэй туруп айтты:

— Кызыл jылдызыбыска мак болзын! Ур-а-а Ура,
Ура, Ур-аа!

УЧЫ.

78063

С.49729.

Державна
Наукова Библиотека
ім. Короленко. Харків

Бичиктин оглавлениезы.

1	Аңчылар	3.
2	Балык аңдаганы	5.
3	Камду өлтүргәни	7.
4	Кызыл—таш	10.
5	Табыргы аңдаганы	13.
6	Кылай	15.
7	„Пәркилдәйдин куучыны“	17.
8	Ак-бүк. —	20.
9	Кайыңзаар.	22.
10	Јабузу	25.
11	Аңчылар айлында	28.
12	Аймактын кижизи	30.
13	Агроном	33.
14	Илбичи	35.
15	„Кызыл--јылдыс“	37.

23568

Издательско-Типографское
Объединение „Кызыл Ойрот“

Облит 857

тираж 1560